

АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ҰРЕДҰ ЛЕ БИЛИМ
МИНИСТЕРСТВОЗЫ

АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАНЫҢ БЮДЖЕТ БИЛИМ
ТӨЗӨМӨЛИ «С. С. СУРАЗАКОВТЫҢ АДЫЛА
АДАЛҒАН АЛТАИСТИКАНЫҢ
БИЛИМ-ШИНЖҰЛИК ИНСТИТУДЫ»

**ТУБА УЛУСТЫҢ
ООС ЧҰМДЕЛГЕЗИ
ЛЕ ЧҰМ-ЖАҢЫ**

*(М. Ч. Алтайчиновтың көмзөдөги
материалдарынан)*

ГОРНО-АЛТАЙСК

2024

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ АЛТАЙ

БЮДЖЕТНОЕ НАУЧНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
РЕСПУБЛИКИ АЛТАЙ
«НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ
АЛТАЙСТИКИ ИМ. С.С. СУРАЗАКОВА»

**ФОЛЬКЛОР
И ЭТНОГРАФИЯ
ТУБАЛАРОВ**

*(Из архивных материалов
М. Ч. Алтайчинова)*

ГОРНО-АЛТАЙСК

2024

УДК 398; 391.2
ББК82.3(2=632.1)

Утверждено к печати Ученым советом
БНУ РА «Научно-исследовательский институт алтаистики
им. С. С. Суразакова»

Редколлегия:

канд. ист. наук Н. В. Екеев (отв. ред.),
канд. филол. наук С. В. Абысова,
канд. ист. наук Э. В. Енчинов,
канд. филол. наук А. Э. Чумакаев

Рецензенты:

канд. филол. наук С. Б. Сарбашева,
канд. ист. наук Д. А. Аткунова

Фольклор и этнография тубаларов (Из архивных материалов М. Ч. Алтайчинова) / Составители С. В. Абысова, Э. В. Енчинов; редколлегия: канд. ист. наук Н. В. Екеев (отв. ред.), канд. филол. наук С. В. Абысова, канд. ист. наук Э. В. Енчинов, канд. филол. наук А. Э. Чумакаев. – Горно-Алтайск, 2024. – 132 с.

Настоящий сборник включает фольклорные и этнографические материалы, собранные М. Ч. Алтайчиновым среди алтайцев-тубаларов Чойского района Республики Алтай и хранящиеся в научном архиве НИИ алтаистики им. С. С. Суразакова. Указанные материалы представляют собой произведения устного народного творчества – мифологические рассказы, предания, сказки, благопожелания, песни, загадки, пословицы и поговорки, а также описания обычаев жизненного цикла, хозяйственной деятельности и традиционных игр.

Издание адресовано фольклористам, этнографам, культурологам и широкому кругу читателей, интересующихся традиционной нематериальной культурой алтайцев.

ISBN 978-5-6049688-4-0

© БНУ РА «Научно-исследовательский институт
алтаистики им. С. С. Суразакова», 2024

Бажалыктар

Кире сөс	8
ООС ЧҮМДЕЛГЕ (ФОЛЬКЛОР)	10
Алкыштар	12
Кудайдан алкыш суранганы	12
Иш иштеерге белим түзелзин... ..	12
Эр бүтсе де – ээктү болзын... ..	12
Үйбен бажы үч могул... ..	12
Тойдо алкыш сөс	13
Бозу чыгарда алкыш	14
Укаа ла кеп сөстөр	15
Табыскактар	17
Кожондор	19
Озогы кожон	19
Ак-каанга киргени	19
Кара туванча бөктөлгөн	19
Ак туваны жайылган	19
Аба-Жыштын алтын суузы	20
Бажынан келип көргөндө	20
Каракокша ичинде мен	20
Ыыргы бажында мен	21
Кайран сангыш кайда кирдин	21
Ал-тайганын бажында	21
Ал тайгага чыгала	22
Кара-чауда өлөнди	22
Сарашунын сууны	22
Бийик тууга чыкажын	23
Жүс аттын бажы мен	23
Торго, торго тынду – мен	23

Эне Куйум алтайыска	23
Ан эдиле азыраган	23
Анду болды кожоом	24
Сараскырдын ичиле	24
Алты кулач бултуктан	24
Сөгүш кожон	25
Какпадайдын коногы	26
Кеп куучындар	28
Чаптыган ла Токшык тайганын жуулашканы	28
Баатыр таш	30
Алтын-Көл	30
Кабык-кезер	31
1700 жылдарда...	32
Сартамай, Сүремей, Шакшак ла Сугул деп карындаштар керегинде	33
Алтайды кыргыстар жуулап келерде...	34
Чаптыган ла Карыгайанын ачынышканы	35
Жалан деп сөөктин учур	37
Жүстер деп сөөктин учуры	38
Күзен деп сөөктин учуры	38
Ялока кам	39
Салгын чау	40
Кара Чау	40
Сыгырак	41
Чанак жол	41
Жер ойдык	41
Ээне	42
Чөрчөктөр	43
Кан кереде	43
Көрүк ле айу	44

Кошойым ла анчы	44
Албын ла келин	48
Башпарак ла Желбеен	53
Желбеген	59
Кабрак-анчы	74
ЧҰМ-ЖАН (Этнография)	108
Биленин жүрүминен	109
Кысты качырганы	109
Куда	109
Тойдын алкышы	110
Балага ат адаганы	111
Балага алкыш	111
Ада-өбөкөнин јерине үйдежетен чүм-жан	111
Эм-тус, эм-том	113
Эм өлөң, ан-кушла колболу эм	113
Иш-тошло колболу чүм-жан	118
Анчылардын чүм-жангы	118
Кузукчылардын эжилери	122
Ойындар	126
Ұчинчизи артык	126
Јүстүк табары	126
Телефон ойын	127
Күреш	127
Айгыр ла бөрү	128
БИЛИМ КӨМЗӨДӨГИ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ КӨРГҰЗҰЗИ	130

КИРЕ СӨС

Бичикке кирген оос чүмдемелдер Михаил (Байару) Алтайчиновтын Чой аймакта журтаган туба улустын фольклоры, жадын-жүрүми аайынча жуунаткан материалдарынын байлык көмзөзинен алынган. Мында оос чүмдү сөстин башка-башка бүдүмдери көргүзилет – кеп ле укаа сөстөр, табышкактар, алкыш сөстөр, кожондор ло сөгүштер, жүзүн-башка кеп-куучындар ла чөрчөктөр.

Байару Чыналович Алтайчинов Куйум-Бажы деп алтайда (эмди Чамал аймагында) 1927 жылдын чагаан айынын баштапкы күнинде ак жарыкка туулып чыккан. Адазы жүс сөөктү Чынат, энези Варвара. Адазы анчы кижин, андап жүреле, жеткерлү улуска туштап, жүрүми эрте үзүлүп, уулын колго тутпай, өбөкөлөрдин чечектү алтайына жана берген. Энези уулчагын байаназы ару, ару-чек бала болзын, адазынын ордына жүрзин, узак жаш жазыын деп алкап, Байару деп адаган. Чоло ады Өскүзек болгон.

Чыдап келеле, 1937 жылдан ала Байару Ыжы-Бажынын, Урлу-Аспактын, Сайдыстын, Ойроттын национальнй школдорында үрөнгөн. Жуу-чак башталарда, ол жаан улусла тен-тай жер сүрүп, өлөн чабып, аш кезип иштеген. Энезин, эжелерин азыраарга кузуктап, андап та туратан.

Лиит Байару жаантайын үредүге жүткиген. Ол Ойрот-Турадагы рабфакты божодып, национальнй театрда артист болуп, онон ВЛКСМ-нын аймактагы комитединде иштейт. 1948 жылда оны Тыва жери жаар ВЛКСМ-нын комитединин 2-чи качызы эдип ийгендер. Жаскыда Байаруны черүге алган. Ол Свердловскта, Москвада, Минскте, Вильнюста, Каунаста, Кенигсбергте черү молжузын бүдүргөн. Лиит уул танковий школды божодып, «Отличник боевой и политической подготовки» деп атла адаткан ла полктын комсомол ижин бүдүргөн.

Бу өйдө аңылу жакару бүдүрүп тура, ол жаан шыркаладып, госпитальда жаткан. 1951-1953 жылдарда Ульяновскто Гвардейский танковый училищеде үрөнөт. Бир катап үредү тушта кечип жаткан эски күр жемирлерде, танк сууга түжүп, Байарунын су-кадыгы тын кенеген. Госпитальда эмдеништин кийнинде оны жандырып жат.

Төрөл Алтайына эбирип, Байару Чынатович көп иштерде иштеген – инспектор, тазыктыраачы, ГПТУ-да преподаватель, «Алтайдын Чолмоны» газетте, типографияда, областьтын архивинде. Бу иштерден башка ол жаантайын жайаандык бедирениште. Эл-жоннын түүкизин, жадын-жүрүмин, оос чүмделгезин, чүм-жанын аярып, бойынын шүүгенин, уккан-көргөнин жуунадып жүргөн. Бичиген көп тоолу материалдарын ол С.С. Суразаковтын адыла адалган алтаистиканын билим-шинжү өткүрер институтунын билим көмзөзине табыштырып туратан. Бу бичимелдер сүрөөн байлык. Олордын башкылары кепке базылганы бар.

Бу жууунтыга кирген фольклор чүмдемелдер ле этнографиялык материалдар жунаадаачынын чийгени аайынча, түзөдүлөр эдилбей салынган. Онызы чүмдемелдерди айдып берген улустын аңылу эрмек-куучынын буспай, өскөртпөй берерине амадаганы болуп жат. Бир канча чүмдемелдердин учында олорды кемнен, качан угуп-тындаганы аайынча жетирулер берилет, же көп учуралдарда андый жетиру чокумдалбаган.

**ООС ЧҮМДЕЛГЕ
(ФОЛЬКЛОР)**

*Туба-айдак айданышга
күдүргөн, жүзгөн фольклорун.
Мий. Алы*

Кадыннын суузын ончо ичип болбозын. Онойдо ок алтай-тубанын укаа, кеп, ойгор сөзүн, чөрчөк лө терең сөстөрүн ончо айдып болбозын. Анчада ла чөрчөктөр лө кереес сөстөр Алтын-Көлдүн тайгаларындык булуттарла тил алышкандый. Кезик аразында тыныжы соок, кезик аразында күнге мызылдап, Алтын-Көлгө жылтырап тургандый, кижинин жүрегин сарјула сүрткештеп турар. Же кезик аразында туба чөрчөктөр Алтын-Көл жаман күнге көдүрилгендий, тес кара болуп, бир жараттан база бир жарадына чакпылданып, жарадынан ажып болбой, эки жараттарынан өрө чыккан Алтын тууларына кыстадып тургандый болуп, кижиге билдирер...

Туба кижинин чөрчөгү чөлдий – учы жок элбек, тайгадык – бийик корум. Тайгазак кижинин куучыны талайдык, жаман күнде кайнап турар, айас күнде көрнөштий мелтиреп жадар, айткан тили сүүри кайадык, баскан жолына өлөң өспөс, сас артар, онын сананган сангыжы куу тумандый, туткан ижи алтын-мөңүн, жүреги чейне чечектий, көргөн көзи жалкын өрттий, же бажында шүүлтези Кадын суузындык тескинип жадар.

Бу чоокыр ак чаазында неге учурлаганын, кандый терең сангыш салынганын бойыгар билгер! ... Онызы слердин ойгорыгардан, слердин сангыштарардан ла ыраак көрөтөнигерден болор, күндүлү кычыраачылар!

М. Алтайчинов (Байару)

АЛКЫШТАР

1. Кудайдан алкыш суранганы

Ончозынан эн бийик, ончозынан артык көрөөчи-билеечи, ончозынан ийде-күчтү тенериде Ыч Курбустан! Менин айыл-журтымнан, билемнен оору-јоболды ыраадыгар. Менин малым оорубазын, көөптөзін, билем бай јатсын, балдарым јакшы өссін, олор оорубазын, өрт-јалбыш јуртымга табарбазын, малымга одорлу јер болзын, уй-малым семирзин, көптөзін, јөөжө-акчам өнјизин, баскан јолым ырыс-акча болзын – деп, туба улус Кудайга бажырат, алканатан. (суу кечсе, ажу ашса, андап барза, јаан тайга ашса алкыш).

* * *

2. Иш иштеерге белим түзелзин,
Иш иштеерге буттарым чөйилзин.
Атка минзе, чабаган болзын,
Адыжып турза, јуучыл (адучы) болзын.

* * *

3. Эр бүтсе де – ээктү болзын,
Эки буттары тын болзын.
Аткан огы јерге түшпезин,
Минген ады јорыкчы болзын.

* * *

4. Ыйбен бажы үч могул,
Тарак тиштү Шооро,
Сүттү көл – энем,
Сүмер тайга – адам.
Ыйбен бажы үч могул,

Алты эжиктү Абаган,
Ұч эжиктү Ұжебе,
Учар эне Канага
Ұч кудулар тайгада
Менин барган јериме
Кожо јорык ол эдек!
Ургучакча бажымды,
Учукту тынымды
Бир јерге таштаба!
Булут көстү Бураган,
Кара јыш Каргайа,
Бауры јымжак Бактаган,
Бир јакшынды јетирзен.
Бажы ээс Адаган,
Баурзак Сары-Јер,
Бала-баркамга болужып,
Баар-јаунап јетирзен.
Өрө јатқан Ұлеген,
Төмөн јатқан Бий-Эрлик,
От энези – Очок,
Ынаганын карулчыгы,
Аракы-аштан амзалар,
Айыл-јуртка килелер!
Чөк! Баш болзын!

5. Тойдо алкыш сөс

Јүс јаш јажаалар,
Бажыгарга ак чарчазын!
Эжигерди эли-јон ачсын,
Чакыгарга мал турзын.
Отто, очогордо казан кайназын,
Косто чайныгар изү болзын.
Эдегигерге балдар отурзын,
Бажыгарды јон башкарзын.

Чеденге толо малду болдор,
Чечен улуска челдетпелер.
Ай канатту куштый,
Ал тайганы ажыра учтар.
Акын сууга түшпей жүргер,
Ачап бөрүлерге јидирбелер,
Јаактуларга айтырбалар,
Јайзан-бийге соктурбалар!
Кырыш-табыш јок,
Картайганча јадыгар!

6. Бозу чыгарда алкыш

Токпок башту бугачак,
Тойо уракты ажан!
Кайа-ташты јара сүс,
Кара јышты јыра сүс!
Айгырлу малынды баштап,
Азу бөрүлерге туттуртпа!

УКАА ЛА КЕП СӨСТӨР

7. Кудай берген сангышты,
Садып албазын.
8. Кокпыры көп, санаалы ас.
9. Оосло бар дейле, ойлобо,
Сангышту ла дейле, сакылдаба.
10. Бай тил – бай санаал.
11. Кем јарт сананар,
Ол јарт куучындар.
12. Коркынчак кижн сереендү сөс айтканда,
койон чылап секирип турар.
13. Камнын кайнап турган казанын сакызан,
казанга бойын кирерзинг.
14. Бойын каралу болзон, ару сууды борлобо!
15. Айры бутту алдашты јуы алдын,
Эки бутту эрликти јуу экелдин?
16. Сангышту кижн айдынза,
Мун тенексү айына чыкпас.
17. Кижиге килезен, килинчек болор,
Јамылуга јайылзан, јарвык болор.
18. Талдап алганы – тайак,
Көрүп алганы – көрнөш.

19. Өштүди јенерге бөрүдий јүрек керек.
20. Кайра көрзөм, көлөткөм,
Кавра капсам кулагым.
21. Кезикте тенек те сөс сангыш алындырар.

ТАБЫСКАКТАР

22. Кырланда кызыл өрт.
(кандык)
23. Јеп, јеп уйазына кире берт.
(бычак ла кын)
24. Кырлан кызыл түлгү ашты.
(јол)
25. Тенерее эвеч јетпедим, мен јүреем – таш јүрек.
(чычкан)
26. Кошкарынын кобыла боро ат мандадат.
(чимирик)
27. Јандык койон јаткызы сеvirди.
(күл)
28. Аргазы беш јолду айу, јодроло јорголойт.
(көрүк)
29. Ак јагалу апшыйак агаш ортозында ажанат.
(агас)
30. Кайра көрзөм – көлөткөм,
Кабра капсам – кулагым.
(эжим – үйим)
31. Төнөштин үстинде – төнзөлөк.
(баш)

32. Сууга кирзе, суу өтпөс,
Суудан чыкса, куу жылдыс.
(камду)
33. Ортолыкта олочоч очоры.
(киндик)
34. Кара көлди айландыра,
Кара албаты очорот.
(көс лө кирбик)
35. Мойны жулу бошпок уул.
(жүрек)

КОЖОНДОР

36. **Озогы кожон**
Кызаланду жылдарда,
Не кыйналадым болбогой.
Кылгычту оолдорло,
Не тендележедим болбогой.
Кара корум таштарла
Не мандададым болбогой,
Каракорум жангыла,
Не каткыражадым болбогой.

* * *

37. Ак-каанга киргени
Алтын жол болды.
Алтай албаты
Ак сагышту болды.

* * *

38. Кара туванча бөктөлгөн
Каракокшунун казырын,
Көзим кайра көрүнген
Каракокшонун жаражын!
Көк туванга көвүлген
Көөргөн сугнын жаранганын.
Көктө отоон андардын
Көдүрезин севизин!

* * *

39. Ак туваны жайылган
Агын суунун кеенин
Ан-куштарын азраан
Азый суунун байлыгын!

Кара јонды көдөргөн.
Кайыр суунун көрнөжин.
Канча үйени калтыраткан
Казыр туванын ийдезин!

* * *

40. Аба-Үшптын алтын суузы
Акшып агат, төмөндөп,
Агаштарды толгодоп,
Агызып турат, эм-суу.
Кайыр суула агылган (аалган)
Кайран ааштын көвин,
Кевис өзөклө маңдаткан
Кеен суунун кезерин.

* * *

41. Бажынан келип көргөндө,
Базыды билдирбес Каркокшу.
Тауразынан базып көргөндө
Толыгы көрүнбес Каркокшу.

* * *

42. Каракочша ичинде мен
Ковдолду чыра ју көрөдим.
Каракочшу јыжында мен
Какшап ју јородым.
Сынду өзөндө мен
Сыгытту салымды ју көрөдим,
Сыгындунын суузында
Сыктап јуны бедрейдим.

* * *

43. Ыыргы бажында мен
Ыылап ју јородым.
Сарыкокша өзөндө мен
Саргаган југа јородым.
Көзөөнин көлчиндеринде мен
Көрөмөстөрлө ју ойнодым.
Көзи кеен эжимди
Көрбөй ју мен өттим.

* * *

44. Кайран сангыш кайда кирдин,
Кадын сууга калыдын ба?
Кайран бойым не карыдын,
Карануй јерге барарга ба?
Окпын сангыш кайда бардын,
Обь сууга секирдин бе?
Өскүс бойым не чиридим,
Өөн сууга түштүм бе?

* * *

45. Ал-тайганын бажында
Аңдар изи көп эмей.
Албаты-јоннын ортодо,
Алгадый көөркий көп эмий.
Ээн тайганын бажында
Элик изи көп эмей.
Эли-јоннын ортодо
Эрмектешкедий көөркий көп эмей.
(Кыс барбай мойногондо, уул мынайып
кожондойт)

* * *

46. Ал тайгага чыгала,
Андар изин мен көрдим.
Албаты-јондо јүреле,
Алтын кысты мен таптым.
Ээс тайгага чыгала,
Элик изин мен көрдим.
Эли-јонго јүреле,
Элгир кысты мен көрдим.

* * *

47. Кара-чауда өлөнди
Мен чапаза, кем чабар?
Кажы јараш бо кысты
Мен албаза, кем алар?
Салгынчауда өлөнди
Мен чапаста, кем чабар?
Сагыжым јеткен бо кысты
Мен албаза, кем алар?

* * *

48. Сарашунын сууны,
Сал ла кечип болбозын!
Сындаунын оолдорын
Сыйра айдып болбозын.
Каракшанын сууны
Кайып кечип болбозын.
Караторбоктын кыстарын
Кайып ла айдып болбозын!

* * *

49. Бийик тууга чыкажын
Бийдин суузы көрүнер.
Бичик жайып көргөжин
Бистин сөзис көрүнер.

* * *

50. Jүс аттын бажы мен,
Jүс-күзеннин кызы – мен.
Чабдар аттын бажы – мен.
Чаптылардын ньеенизи – мен.

*Чичканова Клавдия (Кызынай)
Васильевна, 1915 ж. ч.,
Караторбок ж.*

* * *

51. Торго, торго тынду – мен,
Тогус жорго атту – мен.
Толойоктын агыны
Толголып та јелем – мен.

* * *

52. Эне Куйум алтайыска
Эзен болзом, јанарым.
Эне-ада, эјемге –
Амыр јүрзөм, келерим.

* * *

53. Ан эдиле азыраган
Адаган деп тайгабыс.
Ан-куштарла күндүлеген
Анчы болгон таадабыс.

* * *

54. Анду болды кожоом
Анызына аччынба!
Араанды тын иччбим
Аба-јыштын мен эдим.

* * *

55. Сараскырдын ичиле,
Салгын кептү өдөрим.
Корокчынын агыла,
Кожон салып, јелерим.
Сары-јердин ажужын,
Салгын чылап учарым.
Саркакшунун өзөгин,
Сарым салып, барарым.
Сылгандунун састарын,
Сыгын чылап, мандадам.
Сыргалјынын айлына,
Сывыскылу кирерим.
Төрдө јаткан ажынды
Төрөндөвөй бери сал.
Айылдап келген алчынба,
Аракынды сукпай сал.
Эр јашына конвозым,
Эки конзо јанарым.
Айдар сөзин бар болзо,
Арчмактавай айдынзан.

* * *

56. Алты кулач бултуктан
Мен атпаза, кем адар?
Он алты јашту кысты
Мен албаза, кем алар?

Беш адар бултукты
Мен атпаза, кем адар?
Он беш жашту кысты
Мен албаза, кем алар?
Алты кулач бултукты
Мен атпаста, чорт атсын!
Он алты жашту кысты
Мен албаза, чорт алзын!
Беш адар мылтыкты
Мен атпаза, чорт атсын!
Он беш жашту кысты
Мен албаза, чорт алзын!

57. Сөгүш кожон
Айлына кирзе, аракы жок
Азып жүрген, тендибер.
Алгыш айшса, жүрек жок
Алу бүткен тендибер.

Атка минзе, чабаган
Абдас бүткен тендибер.
Атан түшсе, алгырар
Ады чыккан тендибер.

Аракы берзен, аайлабас,
Алу сен тендибер.
Айылчыларды таныбас,
Ачап бүткен тендибер.

58. Какпадайдын коногы

Лангыс эрди јайнашкан
Јылтыр чырайлу Какпадай.
Эки эрди эреген
Эрезин ошкош Капкадай.
Ўч эрди ўшкўрткен
Ўч ўйелў Капкадай.
Учында оморды ўреген
Учурлу бўткен Капкадай.
Тўрт эрди тўбўлўштирген
Тўзи- учурлу Какпадай.
Беш эрди бертиштирген
Беш сабарлу Какпадай.
Бешпелтирди айланган
Бешпек бўткен Какпадай.
Алты эрди айландырган
Ады чыккан Какпадай.
Аракыга јарайтан
Алтын ошкош Какпадай.
Јети эрди једектеген
Јеерен чырайлу Какпадай.
Јети эрди јенеле,
Јевиштирген¹ Какпадай.
Сегис эрди секирткен
Сегис булунду Какпадай.
Сергенектерин сырлаткан
Севис бўткен Какпадай.
Тогус эрди толгогон
Тогус бўргеелў Какпадай.
Тонжогондорды тоологон
Тоормош ошкош Какпадай.
Он эрди отоштырган
Он сабарлу Какпадай.
Орындарына амратпай,

¹ *Јевиштирген* – жемиштирген ‘сьедали’.

Онтоштырган Какпадай.
Лыдага барала,
Јаулажып јанган Какпадай.
Кылгычка барала,
Кырылыжып јанган Какпадай.
Атпайга барала,
Адыжып јанган Какпадай.
Эндрейге барала,
Эбирлип јанган Какпадай.
Арт учында айланала,
Аайын бедиреген Какпадай.
Ловакчыны алала,
Аргага баскан Какпадай.
Анан неме болбос бо
Артпакка чыккан Какпадай.
«Ашпа» – деп айдала,
Ажанып алган Какпадай.
Моожоны² алала
«Молор³» – деген, Какпадай.
Мойнына илеле,
«Можодым⁴» – деген, Какпадай.
Боромтык өрө көрөлө
Моонып⁵ ийген, Какпадай.
Коло көзи јалтырап,
Кара калыкка јуудырган.
Канча үйеге, Какпадай
Каткы болуп јүрген.

*Јазап бичиген кижии Алтайчинов М. Ч., В-Иша, 1943 ј.
Албатынын айдыжынан – кокпыр-сөггши сөстөнг јазалган.
Горно-Алтайск, 1964 ј.*

² *моожо* – боожо

³ *молор* – болор

⁴ *можодым* – божодым

⁵ *моонып* – буунып

КЕП КУУЧЫНДАР

59. Чаптыган ла Токшык тайганын јуулашканы

Јебрен чакта, бистин үйелер јок тушта Чаптыган ла Токшык нак нөкөр болуп, одоштой јаткандар.

Чаптыганнын эдегинде майма укту улус јаткан, Чаптыганнын бойыны јалан јошко: тоолго, аспак ла јодро, балан алдап салган тайга болгон. Эдегинде јаткан эли-јоны эрикченду јаткандар, майма укту улус јаткан. Токшык деп тайганын эдегинде дезе туба укту улустар јаткан. Айландыра өскөн өзүми – мөш, айу, ан – ончолоры бар болгон. Јаткан јоны Токшыктын байына азыранып туратан. Ёстүн Токшыктын корум алдаган.

Бир катап Токшык Чаптыганга мынайта мактанган:

– Је сенин јадынын не јадын? Ёстүне јаткан эли-јонын да чыкпай јат, сенин байлыгын да көрбөй јат, бастыра бойынды јалан јошко алдап салган. Јаткан улузыннын көзин бош тырматтырдын, онын учун јаткан јоныннын көзи де кичееч, јыртак болуп калды, ас-тос албатын боронат-борјоннын ортозында јиир немезин таппай, торолоп браады – дейле, сақылдада каткырды.

Чаптыган мыны уккан јардык Токшыкка јүргеер үнүле мынайта айтты:

– Сен андый јараш, бай болорында јаткан јон тубаларын јиир курсагы јок, ичине толо эт јибей, ичи-јини бойына јаба кадып калган туру – деп кокпырлады.

Токшык ачынып, чечеркеп, мынайта айтты:

– Майма, майма, маймачак, маалачак кыралу, баштыкча өдөктү, көлөскөнчө тайылгалу, косокчо мышкылу. Мени өчөп турган болзон, мен сенин ийден көрөрим. Кем күчтү, күч ченежип көрөли бе, Майма? – деп, одоштой тастандап чыкты. Анан мынан корымдарын јууп, бастыра бар мөш ажажын үзе тартып алала, адыжарга белен турды.

Чаптыган јобош, јүргеер тайга болгон. Токшыктын ага-бого кадалганын керекке де албай, өчөштирип, айтты:

– Кандый да болзо, јаткан јоным маала-ажын салып тойу јадыры, сенин јоннын чылап тоорчыктап, торолоп турган эмес – деп айдала,

тоолголорын Сайдыс жаныннан жаңыс жерге жууп алды. Канча бар аспактарын анан-мынан үзе тартып, алдына база чогууп турат. Анча-мынча табыш-тал чыкса, адыжарга белен болды.

Токшык «Чаптыган тоолго ло аспакла мени канайып ийер, онын јошко-чыбыктарынан менин коркоорым да јок, мен оны мынан корум-ташла өзөгин өткүрө, јүрегин үзе адарым» – деп, бойына бек иженип турды.

Чаптыган Токшык жанында өскөн тоолго, моронот ла аспактарына тийбей, «Күчүм- чагым јетпей калза, адыжар» – деп сананды. Чаптыган ла Токшык одоштой көрүжип, бойларынын күчин ченештилер. Токшыктын сагыжында «база ла јаман эрмек айтса, корум-ташла жуулаар, калганчы күч јетпезе, бастыра мөшлө уулдарым» – деп эди-јүреги калтырап турат.

Чаптыган өчөштирип, токшык јаар баштанала, мынайта айтты:

–Туба, туба тубачак

Тумчугын бажы карачак.

Эдегиннинг эби јок,

Ээриннинг кажы јок,

Эмди нени сакыйдын?

Токшык тайганын тийбес јерине тийген, табарбас јерине табарган, тамырлары изип чыкты, корум-ташты колго тутты, Чаптыганды октой берди. Ийде-күчин көргүзип, Чаптыганды ажыра атты, күчи чыгып келерде, бастыра јүрүк-мөштөрүн јулды. Сол колтыгын јулдап, «сыгыр көстү майманы» деп, улдай-телдей аткылады.

Чаптыган Сайдыс жанында тоолголорыла окпын-чечен Токшыкты өзөк-јүрегин улдады. Эмеш чеберленип көрүп турза, Токшыктын адар ок-тарызы ончо божой берген эмтир. Айдарда, Чарбай жанында өскөн аспак ла јошказы артып калды.

Онон бери Чаптыган јалан корум јаан тайга боло берген. Айландыра Сайдыс јаны мөш, бери Чаарбай јаны јалан аспак ла јошко, моронот, тоолгодон өскө неме јок, је сол јаны Чаптыганнын чиби ле мөш болгоны дезе, Токшык калганчы бар јок мөш-чибиле «Сыгыр көстү, майма» – деп адала, күчи божогон учын «Сыгырак» – деп адалган деп айдадылар. Токшык алдында бай, јаан тайга болгон, је бастыра корым-тажын, өскөн мөш агажын Чаптыганды айткылап

божой берген. Онон бери Токшык јалаң јошко, тоолго ло аспак болуп
өзүп калган деп, озогы карыган улустар айдадылар.

*Бичиген кижси Алтайчинов Михаил Чинатович,
1964 ј. Кара-Торбок, Чаарбай, Ыжы Бажы.*

60. Баатыр таш

Јебрен чакта јер үстүнде бис јок болордо, озо чакта отурган
бистер јок болордо, бир алтай баатыр Кадын ичинен Карасууны
өрөлөп барган. Аныла кожо айлу-күндү көстү тайгыл ийди кожо
болгон. Айландыра басса, баатыр авран алар таш та јок болордо, бир
болчок наан ташты көрөлө, ийдиле экү анаар чыккан. Ол болчок-јалбак
таштын үстүне (сырты) аврап алала, айткан:

«Бо бистин баскан изис јаа өзүп јаткан калыкка керес болзын!
Калык там ла ооктоп барат. Бо бистин јолыс көрзө, бисти олор баатыр-
кезерлер деер» – деп айдынала, онон ары јүре берген. Эми јетире ийт
ле батырдын баскан изи ле отурган јери бир де бузулбай арт калган. Ол
ташты «Баатыр таш», ол эмезе «Сартакпай тажы» – деп алтай улузы
адаар.

*Штанаков Степан Ильич
1936 ј. ч., Паспаул ј.*

61. Алтын-Көл

Ненин учун Алтын-Көл деп адаан?

Качан да јеврен чакта Алтай үстүнде ачана болгон. Бастыра
тайгада не де бүтпеген. Тайга-таш соой берген. Ан-куштар да јоголгон.
Алтайдын бастыра малы өлгүлеген. Салган аш-арба күй калган.
Албаты курсак-јемит бедреп, јер сайын базыжа бергендер.

Бир малчы ат бажынан наан алтын таап алала, бала-барказын
аргадаарга сананган. Ол ат бажынча алтынды аякча ашка толырга

Алтайды алты айлашкан, јерди јети эвирген, је толуп болбогон. Айдарда Алтын-Көлдин бажында Чабдар деп кырга чыгала, айткан: «Ат бажынча аш-арбаа јараан јок болзон, элен чакка албаты А[лтын] көл деп адазын!» – дейле, аяк ашка јараваан ат бажынча алтынды көл төө чач ийген. Онон бери Алтайдын бир јараш көли Алтын-Көл деп адала берген. Телецкий көл деп алтай кижии Алтайн көлди качан да адабас, Алтын-Көл деер.

Телецкий дегени, Алтын-Көлдин бажында төөлөс улус јаткандар, онын учун орус географтар оны «Телецкое озеро» деп адап салгандар.

Мамашева Ал-дра Егоровна, 1935 ј.

Паспаул ј.

62. Кабык-кезер

Түймеенен озо, Кабык деп јокту үй кижии јуртаган. Кабык база күзен-јаландардын кезеги.

Капчы јайзан, ол эмезе Давыт јайзан аракы-аш јиирге келзелер, Кабык өнөтийн ле шалтан от јанында эки будын алчайта отулар. Јайзандар аракы сураза, оморды уйады јок, јүзү јок айткылайла, бышкыла баш орто, баш орто соготон. Кабык-кезерде көп балдар да болгон.

Капчы-јайзан Кабык-кезерди үредерге сананган.

Канча бар Куюм ичинде јонды јууп алала, темичилерин јакыган: «Аргадан – алтан кырчын, меестен – бежен кырчын кезеле, Кабыктын сырт терезин сыйра соксын, арга терезин андыра соксын!».

Канча калык јуулан, јайзан-темичилер чирдек төжөктин үстүнде аракыдан ичкилеп турган.

Кижии сойор јалчылар комут-киженди белетеп турган.

Айдарда, Кабык керегеде бажын тарап, јаны тон-өдүгин кийеле, эжик јарыгынан көрзө, байагы кижии сойор јалчылар ла темичи-јайзандар эт-чөбчөйгө койлыга берерде, араайдан эжиктен чыгала, бычакла чакыдагы аттардын шылбырларын кезеле, бойынын озолодо белен кер беезине калып чыга минеле, байагы эзирек јайзандарга кагынган.

«Једер болзоор једип тутар,
Јетпес болзоор, мыны јелер!
Кабар болзо, кажыгым тутар,
Капас болзоор, карам јелер!» – деп айдала, элес эткен.

Байагы јалчылар бир атты тутса, колоны-чылбыры кезилген, бир атка минер десе, ээр-кејим јайылар, онойдо Кабык-кезерге јетпей, уйаттары чыккандар.

Улус айдар болзо, барлу (боос) Кабыкты, јайзандарга тообос учун канча ла чыбыктаган дежет.

* * *

Канчанын канын төккөн- Кабык,
Канчанын јүрегин јарган Кабык.

* * *

Кабыкла тын калырашпа,
Какпыш бажынга тийир.

* * *

Калчаа (калјуур) Кабык
Каннын чачар.

63. 1700 жылдарда...

1700 жылдарда, үч јүс жыл кайрал Алтын-Көлдүн јаказында база јаан јуу-чак болгон деп јаан улус айдыжат. Толык деп кижі, јүс сөөктү, адазы Алтанчын, бойынын бир јаткан јуук эл-јонын јууп алала, кара түмен кара калыкла јуулашкан. Ол Алтын-Көлдү алты айлашкан, Оөн сууды көп кечкен, је калганчы учында ичкериден келген түби көрүнбес калыкка чыдашпай, Алтын-Көлдөн ыраап, аба-јышка баргандар. Толык десе, ол јаан јууда өлгөн, је онын уулы Токо десе, эли-јонын Оөн суудан ырадып, тайга-ташка, куй-сайга јажынып, Көзөө ичиле, онон Ыыргы јерине, Барак ла Јажаш деп јерге једип токунагандар. Токонон көп уулдар чыккан: јаан уулы Кирпичек, кичүлери – Ябрак, Түктү бай, Чокоон ло онон до өскөлөри. Олор ончозы Кайчак ичинде јаткандар болтыр.

Качан орус албаты көптөп берерде, олордын көп сабаазы тайга јаар јууктап, кайда андаар, кузуктаар ла мал тудар јер бар деп

Бежелбикке, Сындуга, Куюм Бажына, Толойокко, Ынгүрекке једип, база өскө ук албатыларла колыжа бертирлер. Олорло кожо күзен деп укту-сөөктү албаты база көчүп келгендер. Је олордын кезиктери сөөлөк калдыгы, титаныш калдыгы ла онон до өскөлөри. Бу эки сөөк албаты бой-бойлоры алыжар, көрүжер јанду, өскө укту албатылардан уктап кижиле албас.

64. Сартамай, Сүремей, Шакшак ла Сугул деп карындаштар керегинде

Черкеттердин кылыгын бистин алтай улус јакшы билер. Олор канча катап алтайларды јуртын тоноп, өртөп тө турган. Канча јаш јиит уулдар да, кыстар да, карыган-тижендер де олордын колынан буру јок өлгүлеген. Кезик чөрчөкчилер оны кыргыстар деп айдат. Мен угары оны черкет-кыргыс улус деп уктым. Бу өйдө Улалу суудын өрөги үстүнде, өзөк ичиле төрт карындаш төрт кырдын эдегинде јуртаган эмтир. Бери учында кырда Сартамай, ортогы кырда Сүремей, ортогы кырда Шакшак, учында өзөктө Сугул. Бу үч карындашты Сугул баштап, черкеттерден јерин, Алтайын корыыр болгон эмтир.

Кам Сартамай, Сүремей, Шакшак ла Сугул бу черкеттер келер өйдө Шакшак карындажы јаткан јерде јаткандар. Бу јердин адын эмдиге јетире Шакшак деп адап салган.

Кам Сартамай көс јок болгон эмтир.

Шакшак јаткан јерге архирей⁶ Сартамай камды крестке тўжирерге келиптир. Сартамай камды архирей крестке тўшсин деп айтканда, Сартамай керекке де бодобой, кылактын⁷ кырыла да укпай туратан эмтир.

Бир өйгө архирей оны јакшы сананзын деп артырып койтыр.

Архирей бир айга јуук јүреле, Сартамайга катап ла келген. Је канайып та Сартамайды крестке тўшсин деп кууп турар болзо, Сартамай болбос эмтир.

Айдарда архирей төмөн јерине јанала, бир канча солдаттарду

⁶ *архирей* – архиерей

⁷ *кылактын* – кулактын

келеле, Сартамайды айдап келеле, түрмелеп салтыр. Темир замокло үстинен замоктоп ийеле, – «Je бу мылчадан чыгып барар јер јок» – деп, олор јана бергендер.

База бир канча күнде архирей Сартамайга келзе, је Сартамайдын мылчада изи бар, барган изи јок.

– Көзи јок кижии каннайда учуп барган? – деп, архирей кайкады. Сартамай десе бир сабарла мылчанын үстүги полын үйтеп ийеле, бойы онон учып чыгала, тенгериге чыккан. Тенгериен козозы колырап, шангырап, кырдын чип-чике бажына түштир. Онон учуп чыгала, Шакшакка једип, айлында чайлап отурза, архирей кылырт ла кире конды. Киреле мынайда айткан:

– Сенин камын чын эмтир. Эмди сени мен крестебезим. Амыр јат – деп айдала, јүре берген.

Тенгериен учуп түшкен кырды Сартамай деп адаган.

(Кезик улус Сартамай эмес Сүремей онойдо кылынган деп айдадылар, кезиги Сүремей кам деп айдадылар. Мен бодозом Сүремей ошкош).

65. Алтайды кыргыстар јуулап келерде...

Алтайды кыргыстар јуулап келерде, алтай улус кыргыстарла тартыжып ончозы кырылган. Кыргыстар Шакшак, Сугул, Сартамай ла Сүремей јаткан јерге канча түмен черүлү јуулажып келиптирлер. Је төрт карындаш кара түмен баатырларлу кыргыстарла канча јылга чыгара јуулашкандар. Кыргыстарды канча ла катап кырып салза, база ла кара түмен черүлү катап, катап келетен эмтирлер.

Бу јууны Сугул башкарган. Сугул бир черүлү түн-түжиле кыргыстарла јуулажып, олорды јениген. Кыргыстар, онын кийнинде Сугулга табарбас болгон. Ондый јенү учун, онын јаткан јерин Сугул деп адап салган.

Кыргыстар эмди Сугулга табарбай, Сүремейге табарарга санандылар. Је бу кыргыстардын кылыгын Сүремей билип, озолодо јаткан кырынын бажында шибее эди алды. Кыргыстардын чыгатан

жерине агаштарды карчый-терчий жыгыдып, болчок-болчок таштарла манап салды. Канча жууга Сүремей черүзи кырылган. Эмди Сүремей баатыр жангыскан арткан эмтир. Кара калыгын кыргызс каан жууп алала, Алтайдын тайгаларыла, Үймен ичиле Сүремейди жуулап келгилеп турганы јарт билип алды. Сүремейде бастыра бир адым ок болгон. Сүремей аргазын табары јок болордо, сүрү таштын кийнине јадып алала, кыргызстарды сакып турды. Көрүп турза, кыргызстардын кааны черүзинин алдында, кара килен атту байагы карчый-терчий жыгыдып салган агаштарды кара адыла калыдып клеети. Ат өрө мөкүп калыр сайын, темир куйагы ээр кажызынан өрө көдүрлип, јүрегинин оозы, байагы кыргызс кааннын көрүнип туры. Айдарда Сүремей баатыр ээрдин кажынын алдына лаптај шыкајла, мажалыкты базап ийерде, байагы атта кижі јайылып түшти. Ок киндик үстүне јүрек оозына тийерде, кыргызс каан эрмек те айтпай, өлгөн эмтир. Је арткандары коркыйла, «Је бисти эмди бого кыратан туру» – дейле, байагы аттырган баатырынын эдин шилип, чачып ийеле, куу сөөгин кожо јери төмөн алып јүре бертир. Мындый јенү алган учун Сүремейдин адышкан јерин Сүремей деп адап салган. Јаңыс окло Алтайын кыргызстардаг эп-сүмеле онойдо корылаган эмтир.

Бу төрт јер Улалушка ичинде сол јанында туруп јат. Сугул, Сартамай, Сүремей, Шашлык.

*Баштап ла Чичканов Иваннаг уккам, Кара-Торбок ј., 1953 жылда.
Онын чыккан жылы 1856 ј., өлгөни 1957 ј.*

66. Чаптыган ла Карыгајанын ачынышканы

Јүстер јыл мынан кайра Алтайдын байлыгы коркушту болгон дежет. Алтай бойынын байыла канча каандардын јүрегине амыр бербей турган. Енисейдин ары јанында јаткан кыргызс-черкет албаты Алтайдын јаражын сезеле, жуулаар деп јөп эткен. Канча түмен калыгын черкеттер жууп алала, карлагаштый кара албаты јердин үстүн јалап, отоп келгендер эмтир. Айдарда, алтай улус ончозын көрзө, кыргызс-черкетке чыдар чак јетпес.

Кайдар? Албаты бойлорынын тайгаларына бажырып, суранган: «Бисти өлүм-чактан айырып алыгар?» – деген. Карыгайанын айландыра жаткан – жалан туба укту жүс сөөктү улус болгон, же Чаптыганды дезе айландыра жатканы майма укту, чапты албаты жаткан. Карыгайа деп тайга жалан кара жыш, бажы кара кайа-ташту болгон. Чаптыган дезе тоолго, жошко алдап салган тайга болгон.

Карыгайа айландыра жүс жаткан сөөктү албатызынын ыйысыгыдына чыдабай, айткан:

– Же, Чаптыган, албатыны корыыр керек? Бажысты жалан туман эдип тартып алалык, онон өскө кыргыз-черкеттер бистин жонды ончозын кырап – деген.

Чаптыган анайып айткан Каргайанын эптү сөзине мынайта айткан:

– Жоп. Куу туманды жайалы? – деп айдала, бажын куу туманла бүркеп алган. Карыгайа база ат бажы көрүнбес туманды жайып ийген.

Кыргыз-черкеттер келер болзо, алтайга кижки кирер аайы жок. Албатызы көрүнбес боло бергендер. Аай-төйөйин чыккылабай, бир алтай кысты тудуп алала, тирүүне ле тайылга эдип тайгандар. Кыстын калак-сыгыдына Чаптыган чыдабай, ачынала, бажын жарыдып, туманды ачып ийерде, кыргызтар-черкеттер Чаптыганда жаткан албатыны отык чагар жок эдип, өлтүрүп салгандар. Онойто Сайдыс улузы баш кырылган. Сайдыс деп өзөккө жаан сайыш-өлүш болгон учун Сайдыс дегени ол болор.

Каргайа бажын ачаган, онын учун туба албатызы кырылбай, көп арткан. Онон бери туба албаты үрени көп. (Онын учун тубалар Майма укту албатыны жаман көрөтөн болгон. Ненин учун дезе, олордын тайгазы Чаптыган бажын жарыдала, албатызын кырдырган деп бу легенда айдат).

Карыгайа, мынайта жонды тоноп, өлтүреле, жүре берерде, ачынала, Чаптыганды корум-таштарыла бош бажын үзе аткан. Чаптыган Карыгайага чикке турбай, тескерии бурулуп туруп берген эмтир. Онын учун Чаптыганнын бажы Сайдыс жаар бурулуп калган. Чаптыган дезе, бар жок тоолго ло жошкозын Карыгайаны аткан, онын учун дезе, Карыгайа эмдиги жетире карана ла бастыра тоолго болуп калган. Онон бери Карыгайа деп адап салган. Чаптыганды дезе, айландыра

чаптылар јаткан Чаптыган деп адалан. Эмди майма улустын астаганы, Чаптыганнан болгон дежет.

*Уккан јерим Ыжы Бажы, Сознош деп 80 јашту карыган
эмегеннен уккам. 1945 ј. ол өлгөн.*

*Фамилиязы онын Сүлекова. 1964 ј. дезе экинчи катап
Сулеков Кару Байрамович деп кижиден уккам.*

*Јаткан јери Урлу-Аспак, Майма аймагында. 1927 јылдын.
Јазап бичиген ле јууган кижии Алтайчинов Михаил Чинатович.
1964 ј., Горно-Алтайск.*

67. Јалан деп сөөктин учуры

Качан да јердин үстүнде јалан ла кин албаты болгон эмитир.

Јалан сөөктү апшыйакта дезе тогус уулдар ла тогус келиндер болгон. Уулдары анчы улус. Келиндери дезе айыл ичинде иштенер, уй саар ла мал азыраар. Келиндери бала тапса, токтобос, јылдын ла өлөр.

Бир катап тогус уул андап барарда, [келиндери] апшыйакты «өлзин» деп шүүп туратан. Апшыйакты азырабай, кыйнап турар болгондор. Айдарда, апшыйак дезе, Кудайына бажырып, алган турар боло берген. Тенериден апшыйак алгар сайын ла эт түжер. Апшыйак ол этле тойо ажанып алар боло берди.

Келиндер дезе, «Бистин тапкан балдарыбыс өлүп турганы, ол апшыйактын алгажына, этке солуп, јип туру» – дежеле, терен оро казала, билбес эдип бөктөп салгандар. Апшыйактын өлөтөн күни 40 күн арткан.

Апшыйак көрбөс аразынан бозогодо каскан орого түжеле, чыгып болбой, мынайта айтты: «Өлөтөн күним эмди де узак јок болгон, мени күнимге јетирбей өлтүрип турган болзогор, мынан ары өрө өспөгөр. Төртөнгө једип, төмөндөп јаттар. Одуска једип, орылып турлар» – деп айдала, өлгөн.

Айдарда, эмди јалан сөөктү улус 40 јетсе ле, өлөр, өрө өспөс болуп калган. Уулдардан бир ле уул арттар, көп уулдар өспөс. Кыстары дезе өскө сөөктү улуска барза, јаранар деп, јүстерге барбай, өскө аймакта улуска баратан. Јаландар өскө аймакка барза, јараар.

68. Јүстер деп сөөктин учуры

Јүс деп ук албаты сүрекей көптөй берген. Кудай көрзө, јүстер түрген өзүп, урданып тура бергендер. Кудайга да килебей баргандар. Бактаган ла Буурган деп тенерилерине де килебей туратандар. Ээне ле Карыгайа деп тайгаларына да бажырбайтан. Кудай ачынала, мынайта айткан:

– Јүстерин јүс акчага турбазын, баштарын полтинкага турбазын. Билелерин де јүүлгек кижиден болзын, јүс кижиден өтпөй, бирден өлүп туругар – деген.

Онын учун јүстин билезинде бир кижиде јүүлип, тенексү боло бергендер. Јүстен өтсө, бир артык кижиде өлөр болгон. Јүс билелү ук албатыны «јүстер» деп адагандар. Јүс сөөктү улус онын учун алтан јаштан өтпөс, јүс кижинен бир ле кижиде јүс јаш јажаар боло берген деп айдадылар.

Бичиген кижиде Алтайчинов Михаил Чинатович.

1961 ј., Горно-Алтайск.

69. Күзен деп сөөктин учуры

Күзендерди Кудай јайарда, «мат-төп улус» – деп јайаган. Карам болзын, бай болзын, «бир акчадан мун акча этсин, бир буудайдан бир кыра аш алзын» деген. Онын учун озор карам, бооду улус болгон. Байырга ла сүүйтен укту албаты болгон дежет.

Бир катап энези балдарына отко теертпек быжырып саларда, балдары теертпекти чыгарып турала согушкандар. Онон оны Кудай көрөлө, айткан: «Күлдү теертпек тартышкан күзендер большар» – деп адаган. Онон бери чактын чакка сөгүш, сөөк болуп адалган. Күзендер ле јүстер алыжар учурлу. Түрген укту ла бооду укту јараган.

Бжы, Урлу-Аспак, Чаарбай ла Кара-Торбоктон уккам.

1964 ј., Горно-Алтайск.

70. Ялока кам

1926 жылда Чаарбай деп журтта Ялока деп јаан кам албаты-јонды алты булунду кереге айылга толтура јууп алала, оору кижини јакшы эдерге, камдаган. Казанда толтура эт кайнаган, айландыра кара албаты эр эриле, каат-кааттарыла отургандар. Качан кам камдаарда, онын ээзинине јалкынду от үчүп тура берген. Отурган улус кайкашкан. Бой-бойлорын колдорынан тудужып, чочып тургандар. Бир канча өйдин кийнинде, камнын эки энгезинде, эки мөш өскөн, онон оозынан кара јылан чыккан. Бир канча өйдин бажында, кам јанартыктын алтынан, оору кижини јаткан јерден көрөмөсти чыйыктада, чыйыктада чыгарып алала, тышкары апарала, камдап, тенери түбиле алыстай берген. Узак өйдин бажында, кам айылдын айландыра камдап, түнүрин төн эткире согуп, айылга ойто киреле, айткан: «Алаш деп јерге јетирип салдым, үч жылга сурап алдым! Үч жылдын бажында боро тайды төмөңги јаткан јер ээзи сурап, оны көстөп јат, ол тушта бир аргазы онын (оору кижинин) чыгар!».

Үч жылдын бажына Ялока кам јеткен јок, кижиге өлтүрткен. Качан Ялока тенериле учуп браадарда, Караторбокто јаткан кезик кижини Ялоканын тенери түбиле камдап брааткан камын уккан болтырлар. Ялоканын шанкырап турган козочоктору, онын шонкор куштый шуулап өткөни, онон ойто јанган табыжы Алтын-Көлгө јетире јаткан улус јарт уккандар. Је бу өйдө Сапыр деп јаан кам Ялока деп камнын ады-чуу чыгып турганын билеле, онын јолына буудак эдер, јаан јол бербес деп, чалуларын кийнеле, тенериге учуп чыккан.

Тенериде чыгала, көрзө: Ялока Алаш јерден ойто јанып турган болтыр. Айдарда, түнүр согор орбыла Ялоканын түнүрин ойго соголо, учар канадын кезе соккон.

Ялока ла Сапыр камды, онон бастыра алтайлардын атту-чуулу камдарын Ойрот-Турада Совет јан айыл јазайла, ичинде чирдек туйук јайала, алтында оро эдип салгандар. Бир камнан ол кереге айылга кийдереле, камдаткан. Камдарга дезе, эди-каны изү болзын деп,

аракыдан да бергендер. Сапыр десе, тойгончо аракы ичеле, буландай берген. Качан кереге ичине камдарда, Сапыр чирдек алдында орого калый берген. Айландыра отурган канча жаан-жаштар электү оны каткыргандар. Онойдо көп камдар орого түшкен.

Же качан Ялока камдаар алдында шыбыштанып, бойына ырымданган. Ялока камнын бир буды жерге тийер, бир буды жерге тийбес, орого до түшпес болуп камдайла, ару-чек айылдан чыкан. Ол камдаар алдында аракы ичпеген. Озолодо ло сезинип ийген. Ялока деп кам Совет жаннын жаандарынан мактылуу сый да алган.

Кам айыл журтына (Чарвайга) жанып келеле, аракылап турала, согуш ортодо улуска карагайдын как будагыла шыкшытырала, мезин ойо кабатырала, өлгөн. Улустын айтканыла болзо, Сапыр кам Ялока камнан жаан бололо, кичү камды жуда салган деп. Же Ялока камнын учун Адыжок Акпашев бир ай отурала, айыл-журтына жанган. Эмди де эзен. Алтайдын бир жаан камы онойдо өлгөн деп тубалар айдыжатын.

(Камнын үйи Мендеш айткан)

71. Салгын чау

БҖы Бажында деп журтта Салгын Чау деп жер бар. Ол жердин ады мынан болгон. Күнет жерде жайдам, өлгөн чабар жер, жери јалан ойоготту. Јай, күс салкындалып турар. Онын учын Салгын Чау деп адап койгон.

72. Кара Чау

БҖы Бажында Кара Чау деп жердин ады десе кара јыштын, кара суунын јанында жайдам күнетте ак жер, өлгөн чабар күнет. Онын учун Кара Чау деп адаган.

73. Сыгырак

Сайдыс ла Ыжыннын боочызынын эки јанын Сыгырак деп адап јат.

Сайдыс јанында майма укту албаты јадарда, оны туба улус чололоп, сыгыр көстү [деп, анда] јаткан маймалардын тайгазын Сыурак деп адаган дежет.

Кезик улус Чаптыган ла Токшык адыжарда, Токшык «ме, сыгыр көс» – деп тоолголо адарда, онон бери Сыгырак деп адалган дежер.

74. Чанак јол

Сынду јаар ажатан чанак јол бар. Качанда мынайта кышкыда амбардан (тайгалардан) кузук тартканда, чанакла ажатан. Өскө јерле Сынду јаар ажып болбос, сүрекей каскак, је чанак јолдон өскө јайгы өйдө јаан кырла (туула) абырала ажатандар.

75. Јер ойдык

Ыжы Бажынын ичинде, Сары јер јаар чыгып турганда, Сынду ажар јолдо көп ойдык јер бар. Качан бирде Алтай баатыр (Сартакпай) Сары-Јерди чыгып отурала, амыраган јери ойдык-ойдык болуп калган дежер. Онон бери бу јердин ады Јер ойдык болгон.

76. Ээне

Ээне деп тайга (кыр) Чой јерине арай јетпес, Левиннинг ары јанында туруп јат.

Озогы карыгандардын айдыжыла болзо, Ээне деп тайга алтай улус басак јазап берзин деп, алды-кийнине бажырала, ару талканла, амдамду ачу аракыла чачып күндүлегенде, ол тайга эртен келгенде, басакты јалбак, эптү таштан эделе, кичинек үйер басактын балазын јанына салып койотон дежет. Онын учын бу тайганы Ээне деп адап койгон. Ээлү тайга, Ээне болгон.

ЧӨРЧӨКТӨР

77. Кан кереди

Алтай јерине ичкери чөлдөрдөн сан башка куш, Кан-Кереди учуп келеле, Ыч-Сүмерге токтогон. Ол эн бийик жылым кайанын үстүндө уйа жаап, ондо бала-барказын азырап, бастыра оок-теек куштарды ла кан-кереди чектерди башкарган.

Кан-Кереди кандый ла жакару бергенде, оок кушкажактар ла кан-кереди чектер кыйалтазы јогынан бүдүрер болгондор.

Кату-кыйынду јадынга чыдашпай, аш-курсакка једишпей, кыштын корон соокторында, салкын-куйунга өткүре соктырып, Кан-Кередини јакылтазын бүдүрүп, оок кушкажактар ла кан-кереди чектер бой-бойлоры јөптөжөлө, Бий Кан-Кереди жылым кайадан јайалтар, онын уйазын сайап-чачар деп санангандар.

Биркатап, Алтайдын бастыра кушкаштары ла кан-кереди чектери жылым кайада Кан-Кередиге табару эткендер. Согуш тын болгон. Бий Кан-Кереди өткүн сабарларлу, өдү тумчукту, канаттары элбек-узун. Ол оок кушкаштарды ла кан-кереди чектерди тумчугыла чокып, курч сабарларыла омордын эдин талап, баш-буттарын үзе тартып, тере-түгүн үзе тееп, каскак кайалардан андара ийдип саларда, јаныс Кан-Кереди чек јеткерлү сабардан уштылып, көк тенери јаар көстөп чыккан. Је ого једерге, онын канын сорорго, бий Кан-Кереди тенери јаар там ла бийиктеп, оок кан-кереди чекти ага-бого кыстап та турза, кичү кан-кереди чек шулмус-окпын болуп, јаан Кан-Кередини күчин бош чыгарды. Онын чинези чыгып, күчи једишпей, көк тенери јаар бийиктеп болбой, карыганын билинип, ол ойто кайада уйазына түжеле, жылым кайанын сүүрүзине, ачу-коронына чыдабай, бажын согуп, өлө берди.

Кичү кан-кереди карый берген ийде-күчтү, озогы тушта омок, Бий болгон Кан-Кереди јендеп чыгала, бойы жылым кайанын эн бажында уйа тартып, бала-баркалап, онон бастыра Алтайдын кушкаштары ла кан-кереди чегине сайралду јадын болор деп башкара берген.

Учуры неде сананыгар,
Укту-гөстү улузым.

Санаазы неге айдылган,
Сананып, бойыгар жартагар.

*Бичиген кижги – Байару.
Айткан кижги – Анслей акым. Ол олгөн.*

1985 жыл. М. Алтайчинов.

78. Көрүк ле айу

Айу арал-ташты бедиреп, курсагын азыранып базып жүрзе, кайда да көрүк «сыйт» дейле, жоголо берди. Айу айландыра көрзө, көрзө көрүк көрүнбес. Айдарда, айу тазыл-төргөлорди кодоро тартып, тазылдын алтында көрүктин толтыра сугуп салган кузугын таап алды. Тайбак колыла эжип, кузукты бойы жаар эже тартып ийерде, көрүк «сыйт» дейле, айунын алты төмөн кирди. Айу аксы төмөн көрүкти саларга. Көрүкти анаң-мынан айбаштап, көрүктин жардын жара тартты. Көрүк айуга жара тартыгып алала, аай-баш жок, төөргөни кооп жүре берди. Онон бери көрүктин белинде беш жол болуп калган.

Анчы улус көрүкти өчөп «айу апшыяк» деп айдадылар.

Көрүк айуга мынайта жара тартырып алала, төөргөнин алтыла, үстүле качып, түрген барган. Онон бери көрүк кижини көргөндө лө, «айу клеет» дейле, саныш жок качар болуп калган, деп алтай-туба улус айдадылар.

*Айткан кижги Алтайчинова Варвара Андреевна (энези),
1882 жылда чыккан. Онон Михаил Алтайчинов
1964 ж. бичип алган, Горно-Алтайскта.*

79. Којойым ла анчы

(Чөрчөк-табыскак)

Орус којойым алтай анчыга саду эдип жүреле, канча күнге чыгара күндү көрүп, аракы ичип алала, анчынын бар жок алуларын кажагай-топчыга толып алала, жана берген.

Анчы деремнелеп жүреле, таныш којойымга базала учурашкан. Којойым таныш нөкөр анчызына мынайта айткан:

– Сенин айлына мен конуп, аракылап жүреле, ичим оорыган. Бүтпей турган болзон, тудуп ба көр – деди.

Анчы којойымнын ичин тудуп көрзө, чындап та тастак жастык ошкош көөшпөк эмтир.

– Байла, көп аракы-аарчы жип, оорудым ошкош – деп айтты.

– Жок, којойым, аракы-аарчыдан оорубайтан кижиге, кижинин ичи мынайта тастайбайтан. Бу слердин ичигер сан-башка торт ло кайыжып калган. Ол, байла, алтайлардын алуларына ооруп, кайыжып турган болор. Эмди де кардын бош болтыр, база канча да көп алу берзе, капшагай толбогодый деп бодоп турум – деп айдала, отура берди.

– Ол эмезе мен слерде аракыдап турала, чөөчөйлөжип турала, байла, меге жаман оору жуккан болор – деди.

– Чөөчөйлө амзашкандан кижинин ичи чербейбейтен – деп, жүргеерле айтты. Онон ары кожуп айтты – Же аракы-ажын бар болзо, салып ийзегер, којойым – деди.

Којойым жиграс тартылала, «кем жок салар» – дейле алтын ошкош туразына кийдирди.

– Слер меге бедректеп алдымга тутканыгар, же мен слерге орус жанла көнөккө толтура тудуп жадым. Сен меге чөөчөйлөп бергенин, же менин жаным тал кабортодон үлежип ичер жанду. Сен бу он литрдын көнөгинде кабак аракыны бис экүге үлештирип ий – дейле, алды орто анчынын он литрлу көнөк аракыны тургусты.

Анчы:

– Үлештирер неме бар ба? – деди.

Којойым үч литрдын битонын берди, жети литрдын көнөгин берди. Онон кийинде мынайта айтты:

– Жети литрлү көнөккө беш литр эдип бойынга уруп ал, беш литр он литрдын көнөгине меге уруп бер. База посуда бисте жок эмтир. Эмегеним ончозын кладовойдо бөктөйлө, ишке жүре бертир. Эмегеним жокто үле, жакшы аракылайлык – деп, көзин сыкыйтала, кожуп айтты. – Ичер болзо, көнөклө ичпей, чөөчөйлөп күн өдөр, кижиге «жугуш оору та табылар» – деп айдала, бойы тышкары чыкты.

Анчы ары-бери уруштырып турза, беш литрден үленбей туры. Кем канайта тег үлер?

Којойым эмеш удайла, бир канча јаш келиндер ле уулдарды кожо кийдерди.

Анчынын шыралап турганы, кезик аракы јерге төгүлген ары-бери уруштырып ла туры. Ал-чагы чыгала, уйадында анчы мынайта айтты:

– Је мен аракыны ичип алдым, анан ары анайта ла мекеленип јат – деп айдала, адына минип јана берди.

Анчы јолой јанып јадала, орус крестьян најызына табарды. Орус крестьян најызы самаварга чай кайнадып күндүледи, аракы-сырала азырап, јанар јери јаар уйделеп ийди. Јанар алдында анчыны којойым канайта күндүлегенин анчы најызына куучындап берерде, орус крестьян најызы мынайта айтты:

– Бери ук. Ол којойым канчанын канын ичип, бичик билбес алтай улустын күчиле байып јат. Аракыны канайта үлештиреринин сүмезин мен сеге јартап берейин. Эмди којойым слерге чураза, аракызын үлеп бер. «Үлеп ийзем бастра јөөжөн берен бе?» де. Ол тушта слерди тенекке бодоп, ол «је кем јок берем» деп айдар, үлеп болбозон «бастыра тапкан алуларын бер, беш јылга төлүлү болуп турарын» деер. Сен ого коркыба. Јөпсин, јүбе, нөкөрим» – деп айдала, мынайта каруузын јаргады: – Он литр көнөктөн үч литр битонло эки катап сузала јети литрлү көнөк јаар ур. База бир катап он литрлү көнөктөн сузала, јети литрлү көнөккө толтыра эдип ийеле, јети литрлү көнөкти он литрлү көнөк јаар урып ийзен, байагы үч литрлү битондо арткан аракыны ойто јети литрлү көнөккө урала, база ла он литрлү көнөктөн бир катап толтыра үч литрлү битонго урала, јети литрлү көнөккө урып ийзен, ол тушта сенде ле ондо түп-түнейден беш литрден болор – деп айдала, айылчызын аттандырып ийди.

Бир канча јыл өткөн кийинде, орус којойым база ла тайга бажына алу јууп, садыжып келди. Анчы көрүп турза, таныш којойым аракы садып жүрген эмтир.

Анчыны којойым таныбай, айтты:

– Сен сагышту, керсү анчы ошкожын. Мен бастыра јөөжөм берерим, сен бу он литрлу көнөктө аракыны бис экүге үч ле јети литрлү посудаларга үлештирип берзегер – деп, өчөп айтты.

– Үлеп болбозом, мен кайдатам, којойым – деп, электеген айас анчы сурады.

– Сенин бастыра тапкан алуларын мен алайын, ого үзери беш жыл меге андап тапкан жөөжөндү берерин – деди.

– Кем жок – деп, анчы сүгүнгендү жардаксып чыкты.

Анчы үч литрдин битонын тутты. Он литрдын көнөгинде толтыра аракыдан эки катап үч литрден сузала, жети литрлү көнөккө урарда, алты литр боло берди. Он литрлү көнөктө төрт литр артты. Анчы онон ары үч литрдин битонына база бир катап толтыра сузала, жети литрдин көнөгине толтыра жети литр эдип урала, жети литрдин көнөгинде аракыны он литрдин көнөгине сегис литр эдип урды. Бойынын үч литрдин битонында аракыны жети литрдын көнөги жаар эдип, эки литрды ура салды. База ла анчы битонго толтыра он литрдын көнөгине карышты. Анда сегис литрден үч литрди битонго урып аларда, он литрдын көнөгинде беш литр артты, байагы колында үч литрдин битонында аракыны жети литр көнөк жаар урып ийерде, анда эки литр аракы ла мында үч литр аракы бастыра жети литрлү көнөккө беш литр аракы боло берди. Кошойым анчынын мынайта тен үлешкенин көрөлө, уйадына мынайта айтты:

– Менин жөөжөмди сен ал, экү эр жажына нөкөр бололук, байыыр органы бедрейлик – дейле, үргүлжинин үч үйеге нөкөр-наажы боло бердилер.

Жазап бичиген кижжи Алтайчинов Михаил Чинатович. 1942-1943 жылдарда.

Мен кичинек бала тужумда Болотов Роман Дементьевич энгирде, колхозтын жуулган конторозында улуска соот эдип, айдып турганын уккам, же онын кийинде бу ла чөрчөкти тайгада андап, тийиндеп жүрерибисте Серкин Апслей Анчинович айдатан. 1942 жылда бир-эки катап Семен Андреевич Коручековтон уккам. Же бу улус эмди эзен бе жок по билбезим. Коручеков С.А. 1942 ж. Смоленский фронтто өлгөн. Серкин А.П. городто жадыры.

Чөрчөк айдаачылар бу ла чөрчөкти башка-башка эдип айдатан. Бир кижжи (Болотов) орус којойым сангышту ла билгир эдип каткымчылу куучындайтан, же алтай (Серкин, Коручеков) омор орус којойымнын мекелү, жыдамыр, ачап санаазын жамандап, алтай анчы ак санаалду эдип, учы-учында анчы женип турган эдип куучындайтан. Мен оморды нөкөрлик эдип айттым.

80. Албын ла келин

Кебис чанкыр Алтайда, мундар жыл мынан озо Жалбырак өлөн өскөн, кыш качан да болбогон. Алтай үстүн кижик-кийик деп тындулар бийилеген. Кижик-кийик кижик эрмегин билер, кижик чилеп базып, азыранып жүрер.

Бир катап жаш келиннин өбөгөнү Алтай-канайга ан-куштап жүрө берерде, жаш келин жаңыс уулчагын айылга жаңыска артыргызып салтыр. Бойы эжикти бөктөп салала, чырбагалдап, агаш ортозына жүрө берген. Меес-кырды керип жүрзе, жер жийлектердин көбизи коркушту. Айдарда, чыдажып болбой, жаңыс уулчагымга жийлек терип алайын деп сананала, жарым түшке жетире жийлек терип жүрди. Күн олка жүрө берер алдында, айылдагы балазы онын санаазына кирди. Келин капшайлап, чырбагал одынды жүктенип алала, айыл төмөн жагып ийди.

Бу өйдө Албын жири жемит бедиреп, арка-жышты эбиреп жүрзе, бир де неме учурабайт. Албын жожып жүреле, агын сууга учурады. Ол сууду жараттап, базып отурза, ак-жалаң көрүнөр. Ак-жалаңга чыгып келеле, көрүп турза, агаш-четтин жаказында, каскак-кайа алдында бир сөөлтө айыл туру. Сөөлтөнүн түнүгинен өчөмдик түдүн чөййилип, тенери өрө өрүмделип турат.

Же Албын ого сүүгүнгени коркушту.

– Эмди жири курсак табылды! – деп сананды.

Мендей-шиндей эки эмчегин эки энзезинен ажыра чачала, желбер чачы элбирендеп, чадыр айылга жедип келди. Көрүп турза, айыл бөктү эмтир. Айыл ичинде баланы эжиктин жарыктарынан шыгалап, көрүп ийди. Бала, жаңыска от алдында байдастап отуруп алган кажык ойноп отурат.

Албын узак сананбай, эжикти ачып алала, айыл төмөн жылбырт кире конды. Узак неме сананбай, төрдө турган капты алды, адыстагы курутты алды, казандагы этти чыгарды- ончо капка эптеп сугала, кичинек уулчагын кабыра тудуп, капка сугала, жач этире буулап ийди. Эки энзезине капты ажыра таштады, элес эдип жүрө берди. Барган изи жок болды, турган изи артып калды.

Жаш келин экелген чырбагалын эжик бозогозына түжүреле, айылына кирзе, бала жок, кап жок, курут ла эт база жок болтыр. Ары жүгүр,

бери жүгүр – неме изи билдирбейт. Бала табыжы угулбайт. От айагын аҗыктаза, тайбаш буттын изи көрүнди. Ол исти кемјип алала, арка-јышты айланып, агаш-ташты эбирип, түн-түжиле бедиреди. Алтайды алты айланды, је балазын ол таппай турат. Јерди јети айланды, уулчагы јыды билдирбейт. Коол-колоскыны шиндеп көрди, кобы-јикти эбире жүрди, је бала табыжы угулбай турды. Ал-сагыжы чыгып, алган эринен коркып: «Эмди балам јок мен канайдарым?» – деп санааркап, ый-сыгытка түже берди. Ар-бүткенге, ан-куштарга бажырып сураза, бир де тынду билгилебейт.

Азып-тозып жүреле, ал-күчи чыгала, бир чадыр айылга учурады. Ол айылга кирип барза, өлөр күни жүүктап келген, өзөр күни кыскара берген, алы-кийнине базар балазы јок, аркада онын малы јок, кожо конгон эмегени јок, үстүне багал түжүп калган, ээк-јаак божогон, азу тиштери саргарган, богоно сөөги божой берген карыган апшыйак отурды. Очокто казан кайнайт, от алдында чөйгөн турат.

– Јакшы ба, апшыйак? – деп сурады.

– Ээ, јакшы. Кайдан келген бала эдин? Көзин болзо, отту эмтир, эрмегин болзо, эптү эмтир. Ээк-јагын тын эмтир. Кайда барып јадын? Неге сен кунукчыл, балам? – деди.

– Ээ, таадак, айтпас-айтсын, кородобос-кородозын. Менин жүрүмим база жүрүм бе. Мынайда шыралап жүргенче, өлүп калзам, торт болор – деди.

– Јаш кижии анайда неге кородоп турган? Капшай меге айт? – деди.

– Айыл ээзи менин болзо, андап барган узай берди. Јаңыс баламды айылга отургузала, одундап келзем, айыл ичинде баламды капка сугала кандый да кижии алып жүре бертир, от айагында кижии изи ошкош мындый ис кемјип алдым – деп, карыган өбөгөнгө көргүсти.

– Је јердин үстүнде албын апарган болтыр, балам – дейле, карыган апшыйак табарый туруп, кайнап турган казандан бийтү-сиркелү аш уруп берди.

Аштаганына јескинбей, јаш келин уруп берген аяактан ичип турат. Ичер болзо, бийт дегени, эт эмтир, сирке деп бодогоны, үстү мүн эмтир.

– Је, балам, кородобо, бу менин јанымга отуруп, менин бажым бийтеп бер? – деди.

Јаш келин кыйа турбай, карыган өрөкөннинг бажын бийтеп, ончо бийдин өлтүрүп береле, кийген-тудунганын јунуп берди. Карыган өрөкөн сүгүнгенине коркушту быйанын айтты:

– Бар быйаным једер –деди. – Алы-кийнинг ачыкту болтыр, јаактуга тутурбай, ээктүге айтырбай јүр – деди. – Эмди мени јазап ук, мынан барзанг, бир јаан тайганы ажарын, ол тайганы ажып келзен, учы-бажы билдирбес көл јадар, ол көлдин јарадында јаан јалбак таш јадар, ол ташка келип отурзанг, бир органы табарын. Канайып, канайып баланды тапкадый болзонг, түн киргенче сақып ал. Албын ай эскизинде баланы јибес, энгир кирзе, ол терең уйкуда болор. Ай јарыыр алдында баланы кайнадып јиир учурлу. Качан энгир алдында от алдына учалап уйуктай берзе, чадыр эжикке келеле, от јаказында отурган баланга эки эмчегин көргүзип ий. Ол тушта сего бала энмектеп келзе, баланды кучактап алала, чадыр чабалга от сук. Албын ондо күйүп калза, сенин кийнингче сүрүжер аргазы јок болор. Озо эмчегин көргүзер алдында, эки эмчегиннинг сүдинен бир болчок курут эдип ал, ол курутты Албын уйуктай берзе, бала алдына таштап ий. Балан оны алып јизе, энезинин каны тартар, ол тушта эмчегин көргүс – деди. – Је мынан ары сүмени бойын бил, барган јолын јакшы болзын – деп айдала, карыган от алдына чулганып уйуктай берди.

Јаш келин быйанын карыганга мынайда айтты:

– Өлбөй јүрзем, өлөн үзүп берерим, барбай јүрзем, баргаа үзүп берерим – дейле, кара тайганы көстөп, онон ары бедирей берди.

Туйук-кара јышты өдүп чыкса, учы-бажы көрүнбес, тенериге једип калган тайга туру. «Је бу тайганы канайда ажарым?» – деп ыйлай берерде, Карадас учуп келеле, јанындагы агашты чокый берди. Келин ол Карадасты көрөлө, мынайта сурады:

– Тенериге јеткен кара-тайгананг мени ажырып салзанг кайдар, кара јангыс баламга мени баштап салзанг, сен кайдар – деп.

Карадас кижии үниле күлүмзиренип, јаш келиннинг алдына отура тўшти.

– Мен карыган апшыйактын јакылтазына келдим – деп. – Адамга јакшы эткен учун, адамнын элчизин бүдүрүп турум – дейле, – је менин үстүмге отур – деди.

Келин Карадастын үстүне отурып алала, тенеринин түбине једе берди. Камчы сынду тайганы элес эдип учып чыкты. Тенеринин түбиле көрүп турза, куба чөлдин ортозында јаан көл туру.

– Же, көөркийим Карадас, мени ол көлдин ары учына түжүрип кой – деди.

Карадас шуулап учуп келеле, көгөрүп турган көлдин учына жалбак таштын үстүнө түжүрелсе, силкинип ийди. Ары көрзө, ай ошкош, бери көрзө, күн ошкош жиит уул эмтир. Эзен-жакшы алыжала, мындый сөслө куучындады:

– Мен кара тайга бажында сақырым, балан сенин табылза, бу ташка учуп келерим – деди! – Же мынан ары сүмени бойың таап, бедире – деди.

Уулчак силкинип ийеле, ойто Карадас кебин кийийди. Элес эдип уча берди.

Жалбак ташка отуруп, жаш келин ыйлай берди. Же көзүн жажын көл төгип турза, буду алдында кижинин изи ошкош неме көрүндү. Көрзө, байагы ис эмтир. Ол кемжүзүн алала, кемжиир болзо, ол ло бойы эмтир. «А-а, бу Албын, көлгө келип, суу алатан туру не» – деп сананды. Ол исти истеп, көлдин учкаары, чөлдин жаказында чет агаштар башталган эмтир. Ис ол четке экелди. Жазап, аяктап көрзө, сары чабалдан эткен чадырдан от жалбырап туру. «Же бу Албыннын айлы туру» – деп сананала, түн киргенче сакиды. Түн кирген. Сары чабалдан эткен чадыр айылдан от түрбектелип, тенериге жетире жалбышталып, чыгып турды.

От жарыгына жууктап келеле, көрзө, Албын от айазында уйуктап турган эмтир. Балазын аяктап көрзө, оттын бир жанында ойноп туру. Балада тырмак жок эмтир, бажы жалаң баалу, жылагаш, үстү жалаң кодыр от жарыгына иле көрүнөт. Оны көргөн энезинин өзөк-жүреги кайнап чыкты. Эки сүдинен эдип алган бир болчок курудун ойноп турган баланын алдынан бозого эжик алдынан чачып ийди. Бала оны көрөлө, энмектеп, эмештен жылгаштап келеле, курутты кемирив жип ийди. Бу тушта энези ичи кородоп, сүтүнгенине ондобой, эки эмчегин балазы көрзүн деп имдеп турды. Кичинек уулчак эки эмчекти көрөлө, эмештен жылгаштап, эжик бозогого једип келди. Албын нени де сеспей, багырап кайнап турган казан алдында козырыктап уйуктап турды.

Уулчактын энези балазын чымчагай койнына сугуп алала, багырап кайнап турган казанды ангара тееп ийерде, изү суу Албыннын үстүнө жайыла берди. «Бух, бах» – деген кыйгы табыш көптөгөн турарда, жаш келин эжик алдына отту турунды алала, сары чабалга отты сугуп

ийерде, чадыр айыл күйүп чыкты. Албыннын табыжы табыш эмес. Огурып турган Албынын кыйгызы өрө турган Үч-Курбустан кудайга угулат, төмөнгү турган боос Эрликке угулат.

Келин балазын кучактайла, агаш-ташка табарбай, сангыскан учпас сары чөлди сангыскан кептү өткүрө жүгүрди, кускун учуп учына жетпес куба чөлди өдө конды. Кайнап турган жажыл көлгө једип келзе, таш үстүндө Карадас сакып отуры.

Кара мойнын Карадастын капшай-түрген кучактап алала, тенери түбине чыгып, ак айаска једе берди. Кара туман бүркеген, кара тайканы ажыра учтылар. Туйук кара агаштардын үстүлө кайып, Карадас келин јуртына келип түшти. Карадас уул тап этире тура түшти, ары-бери силкинип ийди. Карадас кеби чечиле берди. Озогызынан он артык, эскидегизинен эки катап артык боло берди.

Айылда ыйлап отурган кижиле јакшылашты, колын берип эзендешти. Эрмек табыш угужып, ээк-јаактан окшоныштылар. Адазы балазын кучактап, база катап ыйлай салды. Јаш эмегенин кучактап, тарый-мерий окшоп турды. Карадас уулга алкыжын айдат: өчкөн одым кјйдирген, өлгөн улусты тиргискен сеге быйаным болзын. Өлбөй жүрзем, јалчы болорым, эжик кийнинге базап жүреин – деп, уулчактын адазы јайнап турды.

– Јок. Слерден неме керек јок. Мен адам јакылтазын бүдүргем – деди.

– Слер не Карадас болуп кубулган жүрүгөр, ада-энегер слердин кайда? – деп, айыл ээзи база сурады.

– Адам менин кара тайга јанында, кара јыштын бери учында, агын суудын јаказында, карый берген, катан сөөгү божой берген јадыры. Энем менин Бай тайганын колтыгында, куба таштын ичинде мениле кожо јуртап јат.

– Ол ташка не киргенигер? – деп, айыл ээзи јилбиркеп сурады.

– Јердин үстүн Албын алдаган, амыр јуртаар арга јокто, кичинек тушта мени база бу бала чылап, некеже берерде, энем мени куйак ташка кийдирип, куулгазын тонды кийдирип, карадас эдип кубулткан эмтир – деп, Карадас уул каруун берди.

Је айыл отурган кижиге, аннын эдин казанга кайнаты, айылдап келген айылчызына берди. Кодырлап калган балазын ан үзиле энези сүртти. Балазы озогызынан он артык, эскизинен эки артык боло берди.

Энмектеп турган бала табарый туруп, «адам» деди, туура көрөлө, «энем» деди, айлдап келген кижиле эзендешти. Эр үниле куучындашты. Баатыр кеми боло берди. Эки уулчакты көргөндө, экиден түней көрүнөт, эрмек айдып куучындашканда, эптү жараш угулат.

Эки уул эптежип, энелерин бир этти, карыган адазын Карадас уул, капшай барып экелди. Кастык кадап айыл этти. Мылтык тудуп ан андады. Эки айылдаш болгылап, эрлү эрлер журтадылар. Жаактуга айтыртпайт, күчтүлөргө соктыртпайт. Каныгыжып келгендери, кара канын төгөдилер, каан кептү эки нөкөр, эки журт бир болдылар. Бойбойлорына айылдажат, аракы-аарчыны үлежер, амыр-энчү журтай бердилер.

Укканы бу болды, чөрчөгим бого божоды.

Бичиген кижиле Алтайчинов Михаил Чинатович 1963 ж.

1942 жылда Алтайчинов Сават таадамнан уккам.

Ол 80 жаш жадала, Ыжы бажында өлгөн.

81. Башпарак ла Желбеен

Алтай ичинде албатыдан Башпарактый иштенкей кижиле жок болгон. Качан кеен жас келерде, Башпарак абылын ташка-айга өдүдип алала, талтан-бултан кыра чабарга кырландарды ажып, наан суунын жарадына келеле, түс жер таап алала, канча күнге түн-түш жерди абылыса чай берген.

Жети өзөктин белтиринде, жети тайга колтыгында Желбеен-өрөкөн алты балалуу журтаган. Желбеен бир катап бала-барказын азырар деп аштус бедиреп, барарга шыйдынган. Балдарын жорукка барар алдында жакыган:

–Слер, балдарым, качан мен барзам, менин кара казанымга толтура суу тажыйла, казанды изү тышкаары такпайла кайнадып турарзар, мен барып, бо кырларды ажып, анда кижиге тообос Башпаракты тудала, бери экелерим. Балдарым, сакылар, Башпарактын бауры жееристер. Мен капту келип жатсам, айдарзар: «Ачам Башпарактын бауры экелип жат!» – деп.

Јелбеен өрөкөн балдарын уйуктадала, бойы јети кырды ажып, јети тайганын өзөгине једип, Башпарактын маала (кыра) салып турган јерине једеле, айткан:

– Је, Башпарак, саа једерге, торт арыдым, мен сениле азылыжарга өй јок, капчай, кабымга кир! – деген.

Башпарак абылын туура (тоура) салала, Јелбееннин кавына кирген. Јелбеен-өрөкөн сөөнгөн бойынча, бир кырдан ашкан, кем јок болгон, эки-үч кырдан ажарда, эки буттары калтырай берген, төрт-бежинчизин ажарда, аштай беен, качан алтынчы кырды чыгып јадала, эвич очорып тыштанар – деп сананды. Онон айтты:

– Башпарак, сен уктап турун ба, айса, јок по!

– Јок! – деп, Башпарак айткан.

– Сен менен бажым эвеч көрий.

– Је – деп, Башпарак айдала, каптан чыгала, Јелбееннин бажын бийтей берген. Јелбеен Башпаракты мактап, кандый макалу бийтепсин, сенин баурын анан артык болбой кайтсын – деп, шооштоп тура, козырыктап уйуктай берди.

Качан уктап турарда, Башпарак аргадан бир јүк чирик экелеле, капка толо сугуп салала, бойы кыразына јүре берди.

Јелбеен күн ажар алдында, ойгонып келер болзо, кабын көдөрзө, кандый да негееч болтыр, айдарда айткан:

– Је кандый макалу, бойы капка кирип калтыр! – дейле, јолын алып базып ийди.

Качан капты көдөрзө, јенил болордо, ол айткан:

– Кандый ненил, Башпарак, сен уктапсын ба!

Башпарактын анда јыды да јок. «Је указын» деп, Јелбеен сананала, айлына јууктап келерде, балдары адазына јууктап келеле, адазыны айландыра јүгүрип, кыйгыргандар:

– Адам, бис ойноорго чирик экелјит, бис чапчак ыштарга чирик экелјит!

Јелбеен ачынала, айдат:

– Чып, балдар! Чирик эвес, Башпарактын бауры экелјидим!

Айдарда балдары база онойдо айтты:

– Ачам чирик эвес, Башпарактын бауры экелјит – бис јеерге!

Јелбеен сөөнгөн:

– Је айдып ак айтсар! Айдып ак айтсар!» – деп.

Кабын айыл эжигине күрс этире челип ийди. Кап күлүрт-калырт жерге түшти.

Балдар капты чечип ийеле, көрөр болзо, кайта толтыра чирик болтыр.

– Э-Э, ача, капта чирик! – деп балдары кыйгырышты. – Же бис эмди чапчак ыштаарыс! – деп сөңниже берди.

Оны уккан өрөкөн ачынбас бойы ачынды, чуулдабас бойы чуулдады. Жети бажы желбендеп, капты жүктенген, айтты:

– Эмди ле саккылар, балдарым, эмди ол кайда да барбас, мен тыныш жок, түн-түш Башпаракты экелерим! – деп айдала, бойы желбен-желбен алды жаар болды.

Онон канча кырды ашкан, база ла Башпарактын јерине јети.

– А-а, эмди менин колымнан чыкпазын, мени мекеелен болзон, эмди мен сени капка јач эттире баулап саларым! – деп, онын эки колдон туткан, Башпаракты түре-бара капка сугала, кайыш баула јач эттире баулап салды.

Башпаракты жүктенген Желбеен «эмди ле уктабас» деп бойына бек сананды. Бара, бара келеле; эвеч очороло, онон ары барды. Желбеен-өрөкөн ач күннин изүне суу ичерге сананды. Болбосто, кап кайда барар деп бодойло, кыйгырды:

– Башпарак, сен эзен бе!

Башпарак өнөтийн унчыкпады. «Кайда ол барар!» – деп Желбеен сананала, өзөктө сууга жүре берди. Же бу өйдө Желбееннин ыраак сууга түшкенин билеле, Башпарак каптын баузын чечип ийеле, бойы капчайлап, капка толо таш урала, каптын аксын ойто анайда ак јач этире баулады, онон кыразына ойто ло јоро берди.

Бир канча өйдин бажында Желбеен келеле, кабын тутса, кап толо болтыр, онон кыйгырды:

– Башпарак, сен эзен бе?

Бирде табыш жок болордо, Желбеен сананган: «Башпарак байла, терен уйгыда болор!» дейле, капты жүктенди, өрө турайын дезе, каптын ууры (аары) коркушту. Айдарда Желбеен бойына айдынды: «Эвич негил деп санаам, канду аар болкан». Онон ары канча кырды ажып терлеген-бурлаган айлына јууктап келзе, балдары јууктап удура болды.

– Бис ойнорго ачам таш экелјит – деди.

Јелбеен өрөкөн чуулданган:

– Чып! Башпарактын бауры деп айттар!

Балдары айткан:

– Ачам Башпарактын бауры экелип јат!

– Је айдып айтсаар! – деп Јелбеен сөөнип турды.

Капты Јелбеен јерге куч челди, онон балдары капты чечер болзо, чын да таштар болтыр. Балдары «Таш» – деп айдарда, Јелбеен јети бажын силкип, алдындагызынаг да тын чуулдады.

Јелбеен саныш јок ойто ло јайбан-буйбан јүгүрди. Башпарактын кыразына једер болзо, Башпарак кыразын не де болбогондый чаап турды. Јелбеен тенеридий бүргелген Башпарактын мойнынаг туткан, белине тепкен, кабыра тудала, Башпаракты капка сукты. Онон кабынын аксын тогузон тогус кат кайышла баулайла, бойы дезе капты јүктенди. «Эмди бир де јерге тыштаныш јок» деп сананала, элес этти.

Канча кырды ажып, арып та турза, айлына једерге албаданды. Энир кеч једерде, айлына јууктап келерде, балдары айлынаг чыгып келеле, удура јүгүришти, онон кыйгырышты:

– Ачам Башпарактын бауры экелибай!

Јелбеен айткан:

– Анайда айтсар, балдарым!

Онон капты јерге куч челген, капты ачар болзо, Башпарак кап ичинде көжип калтыр.

– Эмди кайда барадын уш, ол кара казанга кирбийн! – деп арбанып турды.

Онон Башпаракты нага алдына эки казыкка јава таап салды. Онон катуланып сурады:

– Ол тапкайга кайнарзын ба?

Башпарак айтты:

– Јок, өрөкөн. Мен аргада агачка кайнабазым, таста танкак сыралакка кайнарым – деп айдарда, Јелбеен балдарын Башпаракты чечпезин деп јакайла, бойы тас месте сырайган сыраларга барлы.

Јелбееннин балдары Башпаракты айландыра базышкылап, балкаштаг наадай эдип ойноп, ойын-јыралда болордо, Башпарак сананып турала, айтты:

– Э-э, балдарым, слер наадай јазап билбейзер, мен јазазам наадайлар бойлоры базыжар, јүзүн-јүүр кожон кожондор, бије дезе,

бије де салар!» – деп айдарда, Желбеенин балдары «Чынба?» – деп, Башпаракка амыр бербей барды. Башпарак айтты:

– Слерге андый наадайларды жазарга, эки кол керек, менин колдорум казыкка тагып салганда, мен слердин jakылтаарды бүүдүрип болбозым! – деп, бойы десе каран колдоры божоорына иженип турды.

Балдар Башпарақтың акту сөзине бүүдүп, оңон наадай жазатырарга иженип, колдорун Башпарақтың чечип ийдилер. Башпарак балдарга жүзүн-жүүр наадайлар жаап, оларды ары- бери жылдырып, бойы кожондоп турды. Желбеенин балдары оны тындап, оңон наадайларла ойноп турала, уйуктай бердилер.

Айдарда, Башпарак Желбееннин ай болор балтазын бар жок чагыла көдөрөлө, балдардын баштарын ончозын кезеле, орынга жергелей салала, үстүне чабырла жаап салды. Желбееннин кара казанына Желбееннин балдарынын эдин кайнадала, буурларын отко тиштеп салды.

Онон тышкары чыгала, кургак турган агаштарды нандап, такпайлар эжик алдында чогып салала, айылга киреле, Желбееннин балтазыла тыш жаны жаар оро касты. Оронын ортозына жетире төмөн казала, анан чичке эдип өрө айылдын тыш жаны жаар чыгара касты. Каскан ороны тыш жанынан такпайл-сакпайла жаап салды.

База ла тындап турза, тенери түби шуулап туры. Агаш бүрлери жайганажа берди, эзин-салкын эжикке жаба сокты. Айдарда, Башпарак көрөр болзо, жети башту Желбеен тенери түвиле, кожон-комысла ойногончо, учуп калайды. Жерге күч түжеле, одын-соугыгын шабарт-шубарт эдип, кезе берди. Бойы куучындайт:

– Эмди Башпарак кайнабай, кайда барадын уш!

Башпарак оро төөн киреле, эвечтен Желбееннин кылык-жангыны ачыктап турды.

Желбеен айылга киреле, көрзө: балдары орында уктабыдылар, казанда такпайдан эт быркылдап туры. Отко кадаган баур-тиште болтыр. Жети башту Желбеен оны көргөн тын сөөнди, бойына айдынды:

– «Арганын агачына кайнавазым» деен, тегин такпайларга кайнап ла калтыр. «Кандый менин балдарым чулмус!» – деп, очок алдына мат очо түжеле, тиште баурдан алты кулач бычагыла кезип жеп турала, айтты:

– Аттаң бо баур жу менин баурыма кадалат! Бойымнын баурымга

јүзүн эди, ак-ка! – деп, онон балдарын кыйгырды: – Је, балдарым, Башпарактын бауры өрө турып јелер!

Онойдо бир үч-төрт катап кыйгырза, балдар өрө туруп турган аай јок. Анаг сананды: «Башпаракты өлтөрип, суу тажып, такпай терер, кайнадарга, араан да болор» – деп айдала, база ла өзөги кадала-кадала ажана берди. Онон чыдабай, јуурганды тартып, айтты:

– Өрө турлар, балдарым, Башпарактын баары јелер! – качан јуурган-тонды тартып ийерде, балдардын баштары јерге тўжеле, башка-башка толгоныжа бердилер.

Оны көргөн Јелбееннин эки буды отра тўшти, эки көзи тенгеридий кызарды, ай болор малтазын карбактап, арч белине бек курчанды, онон кыйгырды:

– Башпарак, сен кайда?!

Башпарак тышкартап кыйгырды:

– Мен мында, такпай терјидим!

Јелбеен тышкары аткан октый чыгала, көрзө, Башпарак јок, айдарда кыйгырды:

– Башпарак, сен кайда?!

Башпарак айыл ичинде кыйгырды:

– Мен мында, казан алдына такпайла от салјыдым!

Башпарак казанга от то салбийт, тышкары такпай да тербийт, а ородон бажын ла чыгарала, Јелбеенге карузын берип турган. Јелбеен сангыш јок, ай болор балтазын тудунган айыл төөн кирзе, Башпарак оро төөн јалбарт киргенин көрди. Оны көрөлө, айтты:

– Ашпа, албасты менен аларзын, аксыма маа кирерзин – дейле, оро төөн Башпарактын кийнинче болды. Је, Башпарак капчай ла ородон тыш јанынан чыгала, айыл төөн кирди. Јелбеен-өрөкөн оронын кабарта кызу үйдине бажы баштай турала, арай-бурай бадала, кептелген.

Бо ло тушта Башпарак дезе, байагы, багырап турган казанды кучактап экелеле, оро төөн ур ийген. Јети башту Јелбеен «Кудай, Башпарак, болуш! Бир болужым једер! Болуш!» – деп кыйгыра, кыйгыра, быжа бееен.

Башпарак дезе, јети башту Јелбеенди јендейле, јерине, бойынын јуртына јанып, амыр-энчү ижин иштей берген.

Боо чөрчөк божоды, айткан кижі јалан сөөктү Чычкан, јамандыра чийген кижі Чынат балазы Байару.

Айткан кижі Чычканов П.И.

82. Желбеген

Карый жажы једе берген карыган ла эмеген јуртап јатгылар. Алыкийни јууктап келдилер, өлөр күндери тоолу болдылар. Кунукчулду күндер өтті. Эмеген ле карыганак јакшы-јардак куучындашпас та, кылчас эдип көрүшпес те боло бердилер. Бала барка олардо јок, алыкийинин тоолонжып турадылар. Алтайына карыганак базып јүрүп сүттү аккан сууларына сүген сукты. Айса болзо, алгыш Кудай берзе, бир эмеш балык түжер бе деп, карандыра иженип јүрди.

Бир катап Алтай-Канайына, јаш өлөннин үстүне, балыктап јүреле, уйуктап ийзе, түш јеринде бир ак сагалду тау ээзи базып келеле, карыганга мынайта айтты:

– Сүгенинге исүүн бир бедер кер-балык (тальмон) түжер. Ол бедердин эдин ји, бажын эмегенине бер, мүннн төкпө бееге бер – деди.

Карыган уйгунып туруп келзе, бу ончозы түш јеринде неме эмтир. Онон ары талай-сууга суккан сүгендерин көрди. Чындап та көрөр болзо, сүгендеринде бир бедер түжүп калтыр. Карыган апшыйак сүгүнгени де коркушту болды. «Је айдардын ырыс болды» – деп сананды.

Түш јеринде карыган ак сагалду апшыйак – тау ээзинин айткан сөзин бойына тем алынып, бедердин бажын малтала торт кезе сокты. Айылына јанала бабушказына берди. Бедердин мүннн кайнадала алгыга урала бее адына берип азырады. Эмегени бедердин бажын кайнатты. Кайнаган бедердин бажын бабушка јиди. База бир, бир-эки ай болды ба, јок ба, эмегени барлу боло берди. Сары беези дезе боос болды. Бабушка анча-мынча болбой эки энгис бала тапты. Экүден уулар болды. Јаан уулын Мыклай деп адады, кичү уулын карыган Иван деп адады. Сары бее база кулун-кижи, уул бала тапты. Карыган тышкары чыгала көрөр болзо, сары беенин алдында кулун-кижи очоп алган эеп туру.

– Ой, Кудай! Бу јажымга мындыј јеве көрвөөн эдим, бо не јан чак түшти. Айла көзим јастыра көрөт пө, айла санаалым чыгып турганы ба – деп, јазап көзин ууштап ийеле, көрзө, чындап ла кулун-кижи эмтир. – Је кулун да болзо, балам – дейле, карыган Кара-Кула деп ат адады.

Кара куланын алы жажынча көргөндө, кижиге жүзүндөш. Кийин жанынча көргөндө, ат аайлу. Анча-мынча болбой, Кара-Кула кучиак адайт, ан өлтүрөт, карыган адазын эвечтен азырай берди. Кара-Кула Мыклай ла Иван карындаштарына «Андап, тайга-ташка барып жүрөктер» – деп айтты. Мыклай ла Иван жөп болды. Азык-түлүгин, талган-сайроу, курутты тектей, арчпакка сугуп алала, Сары бееге жыга артала, андап үчөө жүрүп ийдилер. Канча тайга, канча сууды кечип турдылар. База бирде көрүп турзалар, акын суунын ол жанында үч жергелей кереге айыл турды. Үч карындаштар акын суудан көстөрүн албай, кечип алала, ол үч айылга кирди. Көрөр болзо, Желбегеннин айылдары болтыр. Айыл ичинде каат желбеген айтты:

– Ол айылда жаан желбегеннин каты жадыры, анда кичү желбегеннин каты жадыры.

Кара-Кула угар-көрөргө дө болгон жок, жаан желбегеннин каты айлы жаар тын-талашла жүгүрди. Киреле көрөр болзо, ортон жашка једип келген, тулун чачы жарын-байган ошкош. Эмчек сүди киндикке јеткен от алдында эмеген-желбеген каат очорды. Көстин алдында тас кара мендү болтыр, бир көзөгөни тудунган, косты булгап турган эмтир. Кара-Куланы көрөлө, чочый бергендий табарт тура түшти. Кара-Кула киреле, эмеген-желбегеннин чачын сыймап, «Сен эмди менин катым болорын» – деп кату айтты. Оны уккан желбегеннин эмегени көзөгөни тудунган, эки көстөң жалкын чыккан, аа-боо сайылган айтты:

– Мандай да јок, уйат та јок, мени өчөп турган, кабартан киж, кабартан ат, көрөмөс, сен киж өчөп турган да – деп, көзөгөлө Кара-Куланы согорго талайып турды.

Кара-Кула каткырала, айтты:

– Эдегин эбирлбийн, эмчегин телтендебийн, унчукпай меге барарга чыйдынып, кажы-јевенди белетеп очор. Онон өскө эки тулунынды ла тутсам, тызыраап кайнай берер – деп айтты. – Эрин кайда барган? – деп сурады.

Желбеген эмегени үни јабызап «андап барган» деп айтты.

– Мен база андап барадым. Јанар алдымда бар-јок јевелеринди шыйдып очор. Экү эрлүү-каату болуп јанарыс – дейле, чыга берди.

Желбегеннин эмегени Кара-Куланын кийнинен түкүреле айтты:

– Сенде ле уйат јок болтыр, сенин кийнинче барганча, јангыскан эр јажына жүреин – деди.

Кара-Кула эки арткан јаш јелбегеннин каатарына келеле, айтты:
– Слер база чыйдынып отурлар, онон өскө бистен сойыш једер
– деди. – Кажы немелерин белен болзын, бойлорын база белен болор
– деди.

Кичү јелбегеннин каатары сүгүнижип, «Эрлерис бу мостоло
јанар» – деп, Кара-Кулага айдып берди.

Кара-Кула карындаштарын ээчидип алала, јаан мостого
келдилер. Ак-көвүк кайнап турган, акын суунын үстүнде мосто
болтыр. Јелбегендердин андап јанар күндери үч-төрт ле күн артып
калган болгон. Кара-Кула мостонун үстүне јадып алган. Кара-Кула
көрүп турза, эки азу тижинде одус аннан тиштенип алган јелбегеннин
ийди боло мостонун үстүле јелип калайт. Кара-Кула јелбегеннин
ийдин кенетийн өлтүрө атты. Ийти Кара-Кула кайнап турган чапкын
сууга эки будунан тудала чачып ийди. Алтан анды байагы јажынып
калган Мыкылай ла Иванга чачып ийди. Анча-мынча болголокло,
тозын-салкын күүлеген, јети башту јелбеген бир бажыла кожон салган,
бир бажыла шоор шорткан, ок-бычакка кадалган канча сыгын анды
баштын белтирине кадаган «мыш-баш» деген, боло јаба сокты.

Терлеп-бурлап јелбеген «Јүс те Кара-Кула болзо, кайдайын,
онон мен коркуп турум» деп, Кара-Куланы көрөлө, көндүрө өтти.
Кара-Кула «Бир тилим эт бер?» – деп айдарда, јелбеген: «Сее терлеп,
балтырым чойылып, канча тайганы керилип, акын сууларды ажып
турбийн база» – деп, кылчас эдип көрбөй дө салды.

Кара-Кула ачынбас бойы ачынды, чугулдабас бойы чугулдады,
јети башту јелбегендин јети бажын јер башка үзүп, чачып ийди. Канча
бар сыгындардын эдин мосто алтында јаткан карындаштарына таштап
берди.

База эмеш болголокто, јыбар аясту салкын сокты, куу тоозын
кайнай берди, база бирде көрөр болзо, ортон јелбегеннин кара ийди
бежен сыгындан эки азуга тиштенген боло јууктап келерде, Кара-Кула
ок-саадак ла өзөгин ийттин өлтүрө атты. Ийттин эки будунан тудала,
сууга чачып ийди. Јүс аннын эдин карындаштарына чачып ийди. База
көрүп турза, јаан јелбеген јеерен атка минип салган, ага-бого согулган,
тери-буу чорлогон, јети бажы шоорлоп, буга болуп бустап клеет.
Јелбегеннин јеерен ады мосто үстүне сүргүне берди. «Јүс те Кара-
Кула болзо, кайдайын, аа коргып, јалтанып турган кижии јок» – деп,

Кара-Кула эт сураарда, кылчас эдип көрбийн де, көндүрө өдүп жүрүп отуурарда, Кара-Кула: «Акыр акы тур?» – деди.

Желбеген кайра көрөлө, «Бу Кара-Кула уйалбас, мандай жок болгон болтыр, мен саа мандайым терлеп, балтырым чойылып, этти таптым ба» – дейле, онон ары жүрүп ийерде, Кара-Кула калып чыгала, желбегендин бир бажынан тудала, жеерен адынан андара тартты. Жети башту жаан акызы желбеген, жаан эмегенин, жүзүндө мендү желбегеннин эри, Кара-Куланнын жарын бойдон капканча, жерге түжө коноло, «Өчөбөсти өчөп турган уйалбас, ичин болзон – жын, сырттын болзо – туулак, ан десе ан эмес, кижидесе кижиде эмес, мениле өчөп, мендий жаан кижиден коркубас, кандый-мындый танма эдин» – дейле, күрөш-кабышты баштай берди.

Тозын-тоброк тенериге чыкты, жер үстү көрүнбөй калды. Калак эмес калак болды, кабра-тебре тудужа берди. Желбегеннин чилекей-чимиригине, Кара-Кула уймала берди. Жаан желбегеннин туткан колы капкыдый, тепкен буды казыктый, там ла күчи көптөп, Кара-Куланы аа-боо кыстап браадарда, мосто алдында Мыклай ла Иван карындажы удур жүгүрдилер. Оны көргөн Кара-Кула мынайта айтты:

– Жети башту желбегеннин эки будуннын алдынында, таманында эки бистү эки тонрок бар, ол тонроктарды алала, ол турган суу жарадында ак ташка тайра-мыйра сындыра согыгар, онон желбегеннин бир кат терезин сойо соголо, кардын бөрүк эдип кийип алдар, ычазыннан бир шилини кезеле, жазап жакшы кур эдип курчандар, ол тушта слерге чакка үзери чак кожулар, күчке үзери күч кожулар. Желбегеннин тыны ол тушта үзүлөр» – деп, Кара-Кула ачкын-ачкын кыйгырды.

Мыклай ла Иван Жети башту Желбегеннин эки будун кабыра тудуп, таманын сыкса базып ийерде, эки бистү эки тонрок чыкты. Ол тонрокты Мыклай алала, суу жаразында ак ташка тайра согуп, сындырып, эки жара, төрт тонрок эделе, желбегеннин сырт терезин сойо тартып, жарын бойдон бир эн шилизин тилип алды. Эки карындаш желбегеннин терезин бөрүк эдип кийип алды, шилизин кабартадан кезеле, эки кур эдип үлежип, эптеп жакшы курчанып ийерде, чакка үзери чак кожулды, күчке үзери күч кожулды. Жети башту желбегенди жети бажын үзе тарттылар, жети санын жети тайга ажыра чачты, жети талай кечире чачтылар, омуртка эдин олдоп тилиди, кабырга эдин

катай тилидилер. Өлбөс бүткен Желбеген кускун кушка жемит болды, эрлү бүткен кезер бойы эрлен-чычканга жемит болды.

Үч карындаш желбегенди женеле, сыгын аннын эдин коштоп, сымсыкыла кожонло сыр-манла желбегеннин эмегендерине уланып, жанып ийдилер. Анча-мынча болголокло желбегеннин эмегендерине жууктап клеедерде, үч каат, желбегеннин «Эрлерим клеедери» – деп, удура уткуп чыккылады. Көрөр болзо, Кара-Кула ла эки карындажы келгилеп турганын көрөлө, кереге айылдары төмөн кылырт эдип, кут жок ойто киргиледи. Артынчакты артканча, желбегендердин жети айры тебир чакыларына, кошту аттарын буулай ла, табарт-тубырт айылга кирдилер. Айылга кирип келер болзолор, желбегеннин үч катты жаңартык алдында бир болуп киргилеген, ыйы-сыгытты божодып турган эмтир. Мыны көргөн Кара-Кула тап эдип кизирт этти:

– Неге сүгүнижип, ыйлап-сыктап туругар, бисле кожо барарга сүгүнип турганаар ба? айса, камчы сырттыгарга тийерине ажыныжып туругар ба, капшагай жазанып өрө туругар? Турбас болзогор алты айры ат камчы сырттыгарга ойной берер, уктугар ба? – деди.

Јаш желбегеннин эки катты жаңарттык алдынан чыгала, јараш баркыт кийимдерин кийип, кожо барарга шыйдындылар. Јаан желбегеннин, јүзүнде мендү эмегени «Барбазым» – деп, Кара-Куланы јүзүн-јүүр айткылап, ийне сайбас, ийт јибес эдип чоокырлап, јаман тилиле өртөп, јерге јаба түкүрип турарда, Кара-Кула ат камчызын алала, айга-күнге аластай берди. Калак-кокый тыныган, тоозын-тоброк бурлаган эмеген «Калак мени сок-по, эр јажына эптү јакшы эмегеннин болойын» – деп айдарда, Кара-Кула токтой берди. «Вот байадан бери анайда айдар керек болгон» – деп, јаан катты кожо алга сугуп алды. Үч карындаш үч желбегеннин каттын үлежип алдылар, айлы төбөн јана бердилер.

Айылдарына јанып келзелер, ада-энези балдарынын канча атка јөөжө, канча ат аннын эдин көрөлө, «Өчкөн от, өлгөн бойыбыс тиргилдис» – дежип, уулдарын окшоп, сүүнижип турдылар.

Јылдар јылыжып өтти, айлар айланып өтти. Үч карындаш үч башка айылда јуртадылар. Јаан Кара-Кула јүзү менлү јаан желбегеннин катын алды, Иван дезе ортонгызын алды, Мыклай дезе сай эн кичүүн алды.

Бир катап Кара-Кула айтты:

– Же, кардаштар, канчазын очорор, болор... Аннын эди тозылды, јөөжөгө үзери јөөжө кожор керек, малга үзери мал кожор керек, Јелбегендердин малы-јөөжөзи божоды – деди.

Иван ла Мыклай «Јөп» – деди.

Агаш-ташты керилип, канча күнге, канча айга акын сууды аралап, талай-көлди јакалап јүре бердилер.

Јелбегеннин јүзү менлү, јаан каат кичинек келиндерге айтты:

– Олор эмди ай ажыра андап јүрер, онон арып, аштап јанарлар – деди.

Ортон келин айтты:

– Арып-аштап јанза, аракы азып, аарчы-чегенле азыраза, апшыйагым чагы-күчи кире бербийн – деди.

Кичинек келин база анайта айдала, оок-теек ижин айыл ичинде иштей берди.

Јаан каат: «Учукандар, бери ук, јаанын эрлигин наньчикка салдар, улунын сөзин койнына суктар, мен айдайын, јөп чыкарайын – деди. – Бир таажур корон азар, аракыладар. Кара-Кула тескине берзе, чабыталып, куйругын аа-боо булгайла берзе, сары тажуурда коронды туда берзен, ичип ийерлер, је ол тушта мен олордын бир аргазын табарым» – деди. Эки, ортон ло кичү келиндер «Кылынар болзон, бойың ла кылын – деди. – Же бисти кожо бо керекке чакпа. Бис эрлерибисти өлтөрбөсис. Олор јелбегеннен артык, сагышту эрлер» – деди. Јаан каат: «Мен бойым аргазын табарым, слер тилдеринг узап, эрлерине эрмек айтсар, менен быйан сакыбалар» – деди.

Бир ай болды. Үч карындаш ан-сыгынды јына коштогон, алу-киш толтыра арчымакта кыш-маш јангыладылар. Эмегендер «Ээ, эрлерис арып-аштап јанган болбийн кайсын» – деп, аракыны аскылап, эдектери элбиреп, казан-айакты калырадып, чегеен-аарчыны салып, эрлерин азырап, аракыларын «Ме, апшыйагым» – деп, бергилеп турды.

Кара-Кула эзирген, «База аракы бар ба?» – деди. Эмегени «Ээ, бар. Эримге арагыны салбаста, кемге салатан, мында, наартыктын алтында бир бедрек, бир тажуур ачу-корон аракы бар, алып ич» – деди. Мыкылай «Ичпийн, меге болор» – деп, уйуктай берди. Иван ла Кара-Кула бирүзи тажуур туткан, бирүзи бедрек туткан, байагы корон-ачу

аракыны ичип ийдилер. Кара-Кула жыгылган. Иван база жыгылган. Жаан каат алмус-мулмус бычагын алып, тилиле аа-боо жалап ийеле, Кара-Куланын эки көзүн ойып салды. Иваннын десе, балтырынын шилилерин кезип, омырып алала, Караан эне-адазын өлтөрөлө, орого чачып ийдилер. «Мыкылай жобош, иштеңкей, эмеш жаманы жок, жалчы эдер» – деп шүүндилер.

Мыкылай көөркий түн-түш амыр жок, уйку ол билбес, желбегеннин жаан эмегенине жалчы боло берди. Оны «сен жакшы иштеп турун» деп бир тойо азырабас та, бир катап кийимин сыгып, жуунбас болдылар. Жаан желбегеннин эмегени бойына одын-чырбагал жүктендирер, коомой иштеп турун, деп көзөгө-агышла баш-будуна согор болды. Мыкылай ак-жарык та көрбөс, бир сүгүнчилү де жүрбес боло берди. Кичү келин ок бир тушта жаан желбегенге көрүнбес аразынан кийим-кирттин сыгып беретен, бар жогун койнына сугуп, курут-сайрау экелип берип туар болды.

Кара-Кула көс жок, ары-бери карбаданза, казан-айак та тудулбас болтыр. Кандый жерде келгенин билбес болды. Карындаштарынын адын адап кыйгырар болзо, кайда да алыс жерде Иваннын үни угулды. Ол үнди угала, «Бери кел» – деп айтканда, Иван «Менин балтырымнын учугун торт кезип салган» – деп, удур каруун берген. «Барып болбойдын» – деген эрмек угулды. Кара-Кула карбадап, аа-боо табарып жадып, Иваннын айтканын улап, экү биригип алды. Кара-Кула ла Иван чуражала, «Сенин көзүн кайткан, сенин будун кайткан, бу желбегеннин танмалары бисти үрөп салтыр – дежиң, – Эмди канайдар, аш-курсак жок, өлөр бө, арга-сүмө бедиренер» – деп жөптөжип алдылар. Кара-Кулага Иван көстү кизи минип алды, жолды айдып берип туар болды.

Кабыр-тебирдин ортозынан бир алгый таап алдылар, база бир болчок тус жатканын Иван көрөлө, Кара-Кулага айдарда, Кара-Кула карбадап жадып колына алала, Иванга берди. Онон ары көс-буттарын эмдер арганы бедрей бердилер. Кара-Кула «Желбегеннин кааттары колго кирзе, көзүн-будун ойып, чилдерис» – деп Иванга айдала, костү карындажына баштадып, бойы ат болуп, Иванды миндирип алала, көс жеткенле жерге жедерге жортып ийди. Жир курсактары жок болордо, Кара-Кула Иванга айтты:

– Сен ајыктанып, айландыра көрүп бар, айса болзо, кайда-кайда соксоодо ан изүде чымын-маастан јөжөнип алган јадыры эмеш пе? Көрүнзе ле меге олчоп айдып бер, мен оны аргазын табарым – деп, Иванга айтты.

База ырак эмес ээс-тос поомго чыгып келзе, чындап та алты айры мүүстү бир сыгын кайанын алдында јатканын Иван көрүп ийеле, Кара-Кулага айтты:

– Бистин алдыбыста, кайанын јанында, төмөн, он беш кулач сыгын јадыры – деп, ончо болчоп јартап берди.

Бойы дезе, Кара-Куладан түжүп алды. Кара-Кула кайанын үстүнөн, төмөн мергедеп он беш кулач калырда, аннын үстүндө болды. Алты айры мүүстү анды мүүзинен тудала, мойнын тижиле качап ийди.

Алгыйларын алала, этти кайнадып, тойгончо ажанып алдылар. Арткан эдин артынып алала, онон ары јерди јети айланып, алтайды алты айланып, јелбегеннин эмегендерин бедреп, будун-көзин јазар арга-сүме бедреп, јортып ийдилер.

Онон ары барып јатсалар, кара тайга чурады. Оны көргөн Иван айтты:

– Алдыста кара тайга туру, оны канайда ажатаныс – деди.

Кара-Кула айтты:

– Сен мее ижен, менин јалдымнан јазап, тын тут, мен бо тайганы ажыра калыйын – дейле, кара тайганы чымын кептү ажыра калып, сары чөлгө келип түштилер. Кара-Кула онон айтты:

– Бо чөлдин түвинде Күн-Кааннын тойы болор, ол кызын кижиге берип јат. Сен «тр-р-р» деп мени кайра тартып тур, мен дезе кайралап турган болойын, эт берзе, аларга тур, мен эмеш бир-эки алтам кайра болзом, кааннын кызы тепшиде эттү, аштап јүрген улус, көзи-буду јок јокту улус деп ачынып, сеге эдин берерге албаданар, ол тушта, мен кааннын кызын эмеш урадып алзам, сен көстү кижиге белинен кабра тудала, меге ажыра сал, мен онон ары аргазын бойым билерим» – деди.

Иван «Јөп» – деп айдала, Кара-Куланы «Је, андый болзо, түргендеп јортолы» – деп, сары чөлдин учына јетире анча-мынча болголокто једип келдилер.

Чөлдин учына чыгып келзелер, эрлер дезе эрлер, бөкөлөр дезе бөкөлөр, той-куй эдип, карлагаштый калык, канча түвен јайзандар, бийлер кыймырт болтыр. Ат тыныжы – куу туван, кижиге јүзү – кызыл

өрт, жарыш-күрөш, канча жүзүн ойын, тайгага түнөй эт, талайга түнөй аракы, аш болтыр. Кайнап турган калык оргозына Иван жууктап келерде, жон ортодон кезиктери электеп, кезиктери «жокту-гойу улустар» деп ачыныжып турды. Иван ол улусты көрөлө, «Көс-бут жокторго, аргалу болзогор бир болчок эт беригер» – деп, кыйгырып турды.

Кезер-бөкө баатырлар электеген айасту каткырыжып, айдадылар:

– Көс жогы ат болгон, бут жогы көс жогына минген – кандый аайлу улус бо, кижидезе кижидезе эмес, ат дезе ат эмес, ар-калыкты коркутбазын, капшагай быларга эт бар болзо, беригер! Мынан ары капшай тайылзындар – деди.

Каан кызы тепшиде этти алала, Кара-Кулага жууктап кледееерде, Кара-Кула кайралап, тескерлеп турды. Иван дезе тискинди кайра тартып «тр-р-р» – деп токтодып турган кижидезе болуп, Кара-Куланы там ла ырадып турат. Күн-Кааннын кызы эмеш урай берерде, Иван тепшидеги этти аларга турган кижидезе болуп, Күн-Кааннын кызынын эки колынан тарс ла этире тудала, Кара-Кулага ажыра салды, эки белинен кабра жач этире кучактап алала, Кара-Куланы туура тартты. Барган истери жок болуп, турган истери бар болуп, элес эдип жоголо бердилер. Анчамынча болголокто айылдарына ойто жанып келдилер. Күн-Кааннын кызына Кара-Кула мынайта айтты:

– Сени өлтөрөргө экелбедис, өстүрерге экелбедис, арга-сүмө жок болордо, экелдис. Бисти желбегеннин кааттары мекелеп аракыладала, корон берип, бистин көзибисти чукчып, будубысты кестилер. Онын учун сенен болуш аларга экелдибис. Көзис-будубыс жакшы болзо, жетирер жеринге жетирерис – деди.

– Андый болзо, озо айтсагар кайдар, мен бойым да келер эдим – деп, кыс айтты.

Кара-Кула ла Иван агаш-таштан тура жазап, Күн-Кааннын кызын ол турага артыргызып салдылар. Бойлоры дезе, база тайга-ташка уланып, ан-куш бедреп, жанып келдилер. Кара-Кула Иванга айтты:

– Кыс бала ада-энезин сананып, чырайы чыгып, ан эдинен жибей, коомойтып турган болбозын – деди.

Иван, чындап та көрөр болзо, кыстын чырайы ач ла куу болтыр.

– Акы, кыс ненин де учун чырайы тос ошкош кугарып калтыр – деди.

Кара-Кула кыска айтты:

– Сениң чырайың нениң учун тос ошкош куу, јерин, ада-энен сананып, санаркап турган болдын? – деди.

Кыс «Јок дегин ле, ада-энемни де сананбай турум, јерим де сананбайдым» – деп мекеленди.

– Сен јерин сананба, бис ойто апарып саларыс, нени де бистен јажырып јадын, јартын айт, айса болзо, бир болужыс једер – деп, Кара-Кула мойноп сурады.

Кыс јажытту эрмегин калганчы учунда мынайта айтты:

– Меге кўннинг ле сайын бир караган бабушка бажым бийте деп келер, онон мениң бажым бийтейин деп, бажым бийттеп јат. Ол, байла, бажымнын канын агызып туратан ошкош – деди.

– Је, андый болзо, бис ол бабушканын аргазын табарыс. Ол качан эмди келер? – деп, Кара-Кула сурады.

– Байла, үч конокто келер – деп, кыс каруун берди.

– Је, андый болзо, сўме мындый болор: сен бисти андап барган, бир айда јанар деп айт. Онын кийнинде, бабушканын, сенин бир катап бажын бийттезе кайдар, јаантайын мениң ле бажым бийттеер дезен, ол, бабушка јобсинер. Ол тушта, онын тулуннын учунан тудуп, бо потпольонын јарыгына эмештен сук. Мен потполього јадайын, Иван дезе јанартыктын алтында јатсын» – деп айдала, Кара-Кула потполього киреле, кетеп алды. Иван дезе јанартыктын алтында кетеди.

Үч коноктын бажында тенери түби шуулап келди. Тура эжиги кырт эдип ачыларда, кыс көрзө, байагы бабушка болтыр. Бабушка эжикти ачала, «Кара-Кула үйде ошкош, Кара-Куланын јыды јытанат» – деп айтты.

Кыс «Јок, олор айга андап баргандар, барганы да үч конды. Байла, эмди тура јыттары олордын турадан чыккан јок болбой, олор кайдан мында мениле кожо очорзындар. Кир ле, коркуба» – деди.

– Сен мекелеп турган болдын. Мениң јүрегим чочып туру. Кара-Кула, байла, үйде ошкош – деп, ыйыркайланып, бабушка – Је, капшаай бийттежип ийели – деди.

Бойы түргендеп, кыстын бажын бийтей берди. Је кыс онон кийнинде айтты:

– Сен ле мениң бажым тудуш ла бийттеер, мен бир катап бийттезем, кайдар» – деп, јайнап сурады.

– Же, бир катап, чындап та, бийттезен – дейле, кыска бажын бийттети.

Кыс айтты:

– Же эмеш бо көзинектин жарыгына бийттежели, арай бо очоргон јеристе карануй болтыр – деп айдарда, бабушка јөпсинди.

Тактанын жарыгына отурып алала, бийттеже бердилер. Күн-Каанын кызы карыган бабушканын бажын бийттеп, «бажын сиргелү, јалан ла коокылу» деп, эмештен тулунынын учунан тактанын жарыгы төөн сугуп турды. Карыган бабушка «Сен канду макалу бийттеп турун» – деп, там ла шоошлой берерде, Кара-Кула тулуннын учынан тудала, тактага јаба тартты.

– Же, айтпаган бедим, Кара-Кула үйде деп, көрөмөзин мында болтур, калак-кокый! Мени базып алдын – деп, калактай берерде, Иван жанартык алдынан эмектеп чыгала, карыган бабушканын үстүне јадып алды.

Кара-Кула потпольодон чыгала, ат камчыны алала, бабушканын эки тулунынан билегине чат этире оройло, тарсылдада ат камчызыла сойо берди. Бабушканын кыйгы-табыжы јер алтында Эрликке торгулды, өрө турган Ыч-Курбустан кудайга угулды.

– Эмди мынайта кылынарын ба? Эмди кижиде каны ичерин бе? – деп, Кара-Кула алты айры ат камчыла анан да тын сого берди. Карыган бабушканын ыйы-сыгыт тынғай берди.

– Јангыс ла мени тирү эдигер, нени ле јакызагар бүдүрейин, јангыс ла тыным эзен артырыгар – деди.

– Тынын учун нени болужарзын – деп, Кара-Кула анан да тын сого берди.

– Калак-кокый! Кара-Кула! Көстү де эдерим, бутту да эдерим, јангыс ла божот мени – деп айдарда, Кара-Кула эмеш сокпой, – је андый болзо, бисти көстү-бутту эдип јаза – деп, караганактын чачынан тудуп салган божотпой турды.

– Бо кырда аражан суу бар, анда будугар ла көзигерди јакшы эдереер – деди.

– Ыч башка куш адып ал: бир чарлыйак, бир сагыскан, бир карга – деп. Кара-Кула Иванга айтты.

Бабушканын эки колын јач этире кайра тагала, үч башка кушты Иван адып алды.

– Же, эмди аржан суунды башта – деп, Кара-Кула баштадып алала, Иванды миндирип алды. – Же, бистинг будыбыс ла көзисти якшы эдип, жазабас болзон, өлбөгөн бойын өлөрин, барбаган бойын барарын» – деди.

Кыс дезе кожо Иван ла экү учкажып алды. Барып јатсалар, кайнап турган кара суу болтыр. Иван чарлыйактын будун сындырала, сууга таштап ийерде, чарлыйак күйе берди.

– А-а, корон сууга бисти өлтөрөргө турун ба? – деп, Кара-Кула бабушканы анан тын сойо берди.

– О, калак! Көс јок караган кижии јастыра бо корон сууга слерди экелдим – деп айтты.

– Же андый болзо, јакшы, эмдү сууга башта – деп, Кара-Кула эки тулундан тудуп салган бабушканы баштадып алды.

Өскө јалтыркай көлгө келдилер. Иван сангысканды ол көлгө таштады. Сангыскан кайып чыгып, учуп чыкты. Карганын будын сындырала көлгө таштады, карга уча берди.

– Иван, сен озо будун јун – деп, Кара-Кула јакыды.

Иван Кара-Куладан тўжеле, будун јунуп турза, балтыр эди эмештен өрүп, јакшы болуп турган ошкош.

– Же, будун канду?» – деп, Кара-Кула Иванна сурады.

– Эвич јакшы болуп турган ошкош.

– Андый болзо, јакшы болгончо ло јун – деп, Кара-Кула јакарды.

– Же, будум озогызынан он артык, эскидегизинен эки артык болды – деп, Иван сүгүнгенду айдала, – је эмди сен көзин јун – деди. – Мен бабушканы тудайын – деп айдала, бабушканын тулунгынан тудуп алды.

Бабушка «Је мени эмди божотсогор» – деп јайнаганда, Иван божотпос болды.

– Јок, сен биске эмди де база болужарзын – деп, Иван эки билегине тулунды јач этире ороп салган отурды. – Же, Кара-Кула, көзин канайып јат, эвич јарып туру ба? – деп, Иван суарда:

– Эйе, эвич јарып, тенери көрүнип туру – деп айтты.

Бабушка «Капшаай божотсогор, мен јанайын» – деп суарда, Кара-Кула «Јок, сен биске кожо айылга јанала, јакшы аш јийрзинг, эвич анда чулмус кижии очорло» – деди.

Кара-Кула айтты:

– Күн ле ай эмди малтартла көрүнди. Якшы болдым – деди.

Калганчызында Күн-Кааннын кызы бажын көлгө јунуп, баштын аурузын јоголтып, чырайын толтортып, озогызынан он артык, эртегизинен эки артык боло берди.

Бабушканы јединип алала, кырда турган сыраалар агыштарга экелеле, мештин төзине чат тагып салала, аргадан чырбагал-сырааларды экелеле өртөп, «Кижинин бажын тонрокло кадап, канын агызып, чыралаткан кижини» деп, өртөп салдылар. Бабушка калактап-сыктап, кок то јок болуп күйе берди.

Онон ары јелбегеннин кааттарын бедреп үчү јүре бердилер. Канча сууды, тайганы ажып келзелер, тас кырдын бажында кем де кунукчылду кожон кожондойт. Кара-Кула јазап тындап турза, Мыкылай карындажынын үни болтыр. Тын-талашла кырга чыгып келзе, чындап та, Мыкылай болтыр.

– Акаларым эзен јүри та јок. Олор бар болгон болзо, кижини мынайта шыралап, одын јелбегеннин кааттарына тажып, олордын ижин түнде-түште амыр јок јүрер бе – деп, кожондоп турган болтыр.

Кара-Кула јууктап келерде, Мыкылай кучактай алала, ыйлап, өксөп турды:

– Кандый јүрзин бери айт? – деп Кара-Кула Мыкылайды эргелеп сурады.

– Менин јүрүмим база јүрүм. Чамча јунуп, чырбагал-одын јелбегеннин јаан каттына тажып, белимнен бел де артпады, эки колым одын јарарга бош торсоды, мени јакшы азырабас та болды. Айдардын јелбегеннин кичү кааттары эвечтен ашла азырап, кийим- кирттим сыгып, уруйындан алып јүрет. Јелбегеннин јаан катты мени де, кичү кааттарды да амыр бербийн иштедип, согуп турат – деп, Кара-Кулага айдып турды.

– Ашпа, онын ижин мен берем. Сен эмди одынды кичинек ле јүктенип алала, јан. Ол сени не одын ас экелдин деп согор, ол тушта сен ого кизирт эдип мынайта айт: «Озогы каат чамча-кирт сыгаттан, өдөкштан көктөйтөн, чай-чуй аспас, аргы аспас не сен, каат» – деп, кизирт эт. Ол сенин сөзин угала, табарт туруп, байла, согор, је ол тушта мен онын тоозынын кайнадарым – деди.

Мыклай кичинек ле чырбагал жүктенеле, жанып ийди. Кара-Кула ла кыс, Иван көрүнбезинен кийнинен кожо базып алдылар. Желбегеннин жаан катынын керегезинин ыжы быргадалып турганы көрүндү. Мыклай айылга киреле, кичинек чырбагалды эжик бозогозына чачып ийди. Желбегеннин эмегени көрөлө:

– Бо Мыклайдын уялбазын, база одынга барган кичи болуп, какшак мандайын айылга көргүзүп киргенин – деп, көзөгөни алала, бажын будун улдай берди.

Мыклай желбегеннин каттын ийде салала, айтты:

– Озогы каат чамча-кирт сыгаттан, тон-өдөк көктөйтөн, жакшы аш азып, эрин чай-чуйла азырайтан, аракынын ачуун беретен, эмди кааттар торт жүйилген, та кайткан – деп айдарда, жүзи мендү желбегеннин катты:

– Уялбасты көрзөн, бо нени айдат, уяат та жок – деп, көзөгөлө Мыкылайдын будун-бажын там ла сого берди.

Кара-Кула керегенин жарыгынан көрүп, чыдап болбой, айылга жүгүрүккө киреле, кааттын эки тулуннан эптеп тудуп алала, байагы көзөгөлө бойыны жүзүн-бажын талый сокты.

– Менин көзим ойгон, Ивановнын будун жиген, Мыкылайдын күчин жиген – деп, көзин чукчып, ойып, оксына сугуп, – ма жи, ма жүт – деп, тирүге ле кезип, эдин кезип, омырып өлтүрди. Онойто өлтүреле, эки каатка келдилер.

Эки каат Кара-Кула ла Ивановды көрөлө, аа-боо согулужып, калтыражып, айдар эрмектерин тапкылабай, тиштери чатылдажа берди. Кара-Кула айтты:

– Бис слерге тийбесис, слер айдардын Мыкылайга болужып, тынын айырып алганагар. Кийим-киртин уруйнан, ол көрөмөстин катынан сыгып, јунуп бергенигер. Бистин көзис ле будусты ол каат жиген, слер ол керегинде буру бар эмес, је бисле кожо баралдар – деп, кожо айыл-јуртына јана бердилер.

Күн-Кааннын кызын Кара-Кула ада-энезине апарды. Эки кааты Мыкылай ла Иван каат эдип журтай берди.

Кара-Кула Күн-Кааннын кызын ада-энезине экелерде, Күн-Каан көрөлө, аайы жок сүгүндилер:

– Өчкөн одыс кўйдирдин, өлгөн бойыбысты тиргистин, малымнын кабартозын ал, кызымды каат эт – деп ада-энези алгап турды.

Кара-Кула Кўн-Каанга жартын айтты:

– Кызын урдаарга да келип апарбадым, желбегеннин катына көзис ле будусты јоголтоло, арга јокто болуш эдип апарган эдис, онын учун кызынды алып, мен качкан эдим. Је бир јаманым ташта – деди.

– Је кандый да болзо, эмди керек беде. Кызым эзен болгоны јакшы. Јакшы јуртагар – деп айдала, канча малын айдып берди, айыл-јуртына уткаарып ийди.

Кара-Кула Кўн-Кааннын кызын алып, аргаа толо малду, айылга толо јөөжөлү болуп, карындаштарынын јанына көчүп келеле, канча кып тура тудуп, јуртап-сайрай јада берди.

*Айткан кижим Казаков Мамат Бакаянович,
92 јашту, Урлу-Аспак деп јуртта јадыры.
Бичиген кижси Алтайчинов Мих. Чин. Кезик
айткан сөзин алтайлап бичидим, је кезик
сөстөрин туба тилле бичигем. Бичиген
күндерим 1 августан 5 августка јетире, 1964 ј.,
г. Горно-Алтайск.*

*Чөрчөк айткан кижси оору болгон, онын учун
чөрчөктинг уч-базын ла бичип алдым.*

83. Кабрак-анчы⁸

Алтан алты толукту
Алтын сүрлү тайгада.
Јетен јети булунду
Јенестү бүткен кеен јерде,
Јеектүге тутуртпас,
Јаактуга айтыртпас
Кара јангыс энеден арткан
Кабрак деп анчы јуртаган.
Эки эмчекти эбер тушта,
Энеден өскүс артып калган.
Акын суудан амзар тушта,
Адазынан артып калган.
Јиит-марал өйинде
Ада-энези өлүп калган.
Сунуп базар андар јери
Сүрлү кеен тайгада.
Сузуп ичер суузы болзо,
Сүттү көлдин јаказында.
Керилип баскан Алтайы болзо,
Кебис ошкош тайгада болгон.
Кечип јүрген суузы болзо,
Кеен-јараш Алтайда болгон.
Алтын сүрлү тайгага андар
Апагаш чабдар атту болгон.
Алы-кийнине мандар ийди

⁸ *Кабрак-анчы* – «Кабрак» деп чөрчөктин ады мен бодозом, өскө ошкош. Таадам айтса, оны «Ак-Билек» деп айдатан, јаанам айдарда, «Кабрак» деп айдатан. Ого коштой мен де кезик өйин умдып койгом. Је андый да болзо, чөрчөктин адында эмес, онын төс учурында ла художественный шүүлтелеринде. Мен «Кабрак-анчы» деп бичидим, онон ары баатыр деп коштым. Јаанам ла таадамнан угарымда, олор меге прозаический чөрчөккө јуук эдип айткан. Мен оны героический эпоско јуук эдип стихотворный кеберле, учурлап бичидим. Көп катап, катап айдылар учуралдарды јоголтып салгам. Ончозын бичиирге, меге көп өй керек. Је угаачы ла кычаачыларды андый учуралдар тын јилбиркетпей јат [М. Алтайчинов].

Кара тайгыл ийтү болгон.
Бир катап Кабрак анчы
Айлу-күндү Алтайына
Андап барарга сананды.
Алтан алты толукту
Алтын сүрлү тайгазына
Јетен јети булунду
Јенестү буткен кеен јерине
Једип, аннын талдамазын,
Киштин сүрлүзин өлтүрер – деп,
Апагаш чабдар адын ээртеди.
Карчий-терчий ок-саадагын
Каптыргазына кыстады.
Аннын эди тапса салар
Арчмагын атка ажыра салды.
Алы-кийнине акшыр ийдин
Алына кожо сугуп алды.
Ары болзо, алты ай
Андар деп сананды,
Бери болзо, беш ай
Белдерге базып јүрер деди.
Айыл-јуртына јиир этти
Алтайынан табар – деди.
Күстин јараш күндеринде
Күрен тайгага көстөди.
Јаш өлөнди јайа базып,
Јараштыра кожондоп браадат.
Корым-ташты аралап,
Комызыла тартып турат.
Алтан алты толукту
Алтын сүрлү тайгазына келди.
Јетен јети булунду
Јенестү кеен јерине јетти.
Байбак јүрүк төзине
Јапаш оду эмди тутты.
Јазап мында јадарга сананды.

Жалбыш отты салала,
Талган-аракызын отко берди.
Тайга-тажын адап,
Талканынан база чачты.
Апагаш чабдар адын
Алтайына агыдып ийди.
Кебис ошкош тайгазына
Керилип, бош базып жүр – деди.
Карануй түн кирерде,
Кабрак чөрчөк тайгазына айтты.
«Андап-арып жүргемде,
Азырайтан тайгам – деди. –
Ангын-кужунга ачынбай
Анчыга меге, киле – деди. –
Азыраган менин балам жок,
Айыл эжигине өскөм» – деди.
Алгап-чүмдеген кийнинде
Алгыйына чай асты,
Анча-мынча болголокто,
Аскан чайы кайнай берди.
Ажанып тойгон кийнинде
Амырап уйуктаар күни келди.
Жалан болгон токым кејимин
Жайа тартып төжөк этти.
Жастык эдип ээрин жастанды
Жазап эмди уйуктар – деди.
Жалбагынан жадала,
Жалбышту отко учаланып,
Жакшы уйкуны уйуктай берди.
Уйга бербес узун уйкуны
Улу түнде уйуктай берди.
Атка бербес алтын уйкузын
Амдалду эдип уйуктады.
Орто түннин кабортозында,
Ойгонып ойто туруп келди.
Жес чайнигин туткан бойынча,

Агаш аскыжына илип ийди.
Базарга тан алда күчтү болорго,
База катап чайлап алды.
Карануй түнде сойгоктолып,
Карамтып катап уйуктай берди.
Узак уйуктаган ба, жок по,
Узун агаштар жайганыжа берди
Агаш бүрү шалыражып,
Ага-бого ээлип турат.
Тенери түби бүркелип,
Терек-агаштарды эреп турды.
Түн ортодо, уйкуда
Түш жеринде көзине көрөт:
Ай-канату калапту жеткер
Кайып келгени билдирет.
Агаш-таштар ээлип.
Айдары жок табыш болот.
Анча-мынча болбой туруп,
Бозого алдында кычырт угулат.
Терен уйкуга кирген анчы
Өрө туруп болбой турат.
Эмеш көзүн ачайын десе,
Эмеш те ачылбай турар болды.
Өрө туруп, базайын десе,
Өрөкөн айу жаткандый болды.
Кирбик көзүн ачып көрзө,
Кижиге жүзүн неме киртир.
Кижин кийик болор десе,
Кижин кийике жүзүн эмес
Чичке коо сынду болтыр.
Кижин жүзүн удура көрбөй,
Кирген бойынча от жаар көрди.
Өрө туруп базала,
Төрдө илген алуларды көрди.
Төнөйип оноор жууктап келеле,
Жолдон аткан киштерди сыймады.

Jobop келген анчыны ајыктап,
Жазап ончо шиндеп турды.
Отто турган аскышта чайды
Он колыла алып алды.
Байбак мөштин төзінде јаткан
Чибичикден эткен чөбчөйди алды.
Чеедектеп, байдастанып отурала,
Чөйгөндөги чайдан ичти.

Уйуктап турган анчынын
Козырыктаганын тындап турат.
Коштой јаткан тайгыл ийттин
Корчойып калган уйуктаганын көрөт.
Анча-мынча удабай,
«Айылчы кижии» јоголо берди.
Анчы Кабрак ойгонып келзе,
Түш јеринде көргөн эмтир.
Тайга бажы јарып келтир.
Табыш-эрмек билдирбейт.
Ончо түжин сананып,
Богоно сөөги божой берди.
Болчок јүреги борт этти
«Бо не атазы болды – деди. –
Канча јылга андап јүргемде,
Качан да мынайда түженбегем – деди. –
Кандый-мындый түш – деди. –
Каршулу келген неме бе – деди. –
Кара јангыс бойымды
Кайыжып калатаным сестиме» – дейле,
Түрген-түкей турала,
Кайнаган чайныгын аскыштап алды,
Ар өдүгин түрген кийди
Ажанары баштала берди.
Сүрлү турган тайгазына
Сунуп Кабрак андап басты.
Ары басканда, ан изин

Арга-јыштаг көрбөй турат.
Ээс-ээс тайгаларын
Эбирип түжүне жүргенде,
Элик изи база көрүнбейт.
Керилип, түжүне базала,
Куру жапажына жанып келди.
Жажына жүрген тайгазы
Жаман неге сананганын
Жазап отурала, сананды:
«Жасканым неде болгон – деди. –
Жазаган аштан тен үлегем,
Амзап бойым көрбөгөн эдим.
Ак тайганы ачындырбай,
Ак талканнан база бергем» – деп,
Алан кайкап, ачынып турды. –
Акын суум, ал-тайгам,
Азырабаска сананган туру.
Андый да болзо, ачынбай,
Эртен катап базадым» – деди.
Арткан ачу аракызын
Тайга-ташка база чачты.
Таунын ээзи сангыжына кирип,
Таптап ого база чачты.

Танар јокто ойгонып,
Таракайларын көстөди.
Тийин-кишти бедиреп,
Тибирип, түжүне база басты.
Тоспок тайгазын амадап,
Торсогон таманыла ого јетти.
Ары басканда, мында
Алтан тийин адып турат.
Бери басканда, бу Тоспокто,
Бежен киштен өлтүрип турат.
Жапажына арып јанала,
Тапкан алуларын сойгылады.

Табарт тура түжеле,
Төргө алуларын илгиледи.
Тойынбаган анчы Кабрак
Тойынганын билинди.
Торсыктары шылаганын
Аннын жуузыла сүртүп турды.
Арыганы анчынын
Анан умдыла берген болды.
Ашпа, уйуктап, түш көрөргө,
Амырап база уйуктай берди.
Анча-мынча уйуктап жатса,
Агаш бүри шуулап келди.
Аайын мынын чыгарга,
Саар көзиле көрүп турды.
Эзин-жибар жапашка
Кийдире сокконы билдирди.
Эжик алдында база ла,
Кычырт-табыш угулды.
Аланзылу келген немени
Аайын анчы билинди.
Айылдап келген дегени
Андар ээзи болгонын сести.
Араайынан жапашка
«Айылчы» дегени кирип келди.
Жерде жаткан анчыны көрди.
Төрдө илген алуларды көрди.
Кайнап турган казанды көрди.
Чулганып калган ийтти көрди.
Сунуп базала, алуларды алды
Ат арчмагына суга берди.
Анчы кижичи сананып,
Ал-сагышка кире берди:
«Айылдап келген айылчы болзо,
Алуларда нези бар?
Аштап калган кижичи болзо,
Ан эдинен не жибейт – дейле, –

Жазап сениле күрежер» – деп,
Табарт турала, айылчынын
Тал кабортодон белден тутты.
– Өчөбөсти өчөдин сен,
Өлүмди менен аларын – деди. –
Базынбасты базындын сен.
Бажын меге үстүрерин – деди.
Жарын бойдон тудушты
Жада түжүп ташташты.
Эргегиле тудушканда
Эргекчеден эт үзүлет.
Кабыргаларынан тудушканда
Калбакчадан кан чачылат.
Баткак жерге басканда
Кажыктарына жетире базат.
Жерде тоозын тенериге чыгат,
Куу туман түжүп турат,
Тенериде тоозын жерге түжет.
Тендерилип бирүзи де жыгылбайт.
– Жаңыс бойымды жаба көрүп,
Жабызып алуумды не кабырдын?
Жайзаң-бийлер бистер деп,
Жапажымга не келдин? – деди. –
Ачынганын бар болзо,
Ач терим не чыгарадын? – деди. –
Амадаганын бар болзо,
Айтпай неге урдандын? – деди.
Жайнаган сөзүн анчынын
Жазап уккан «алып» айтты:
– Амадаганым менин жок,
Ачынганым эмеш бар:
Адан өлөр алдында
Алдымга озо меге бажыратан.
Ачу-корон аракыдан
Амзабай, меге беретен.
Аннын болзо, артыгын

Аданга мен беретем.
Арткан уулы сен, Кабрак,
Арт учында мени
Амдалду ашла азырабай,
Кижиге мени бодобой,
Кийис-токумда јадырын.
Азыраган менин анымды
Сурагы јогынан ададын – деди. –
Сүмер болгон тайгамга
Сүрлү неме илбедин.
Сузуп ичер суумга
Сүттү аштан чачпадын – деди. –
Каазылу менин эдимди
Кайнадып, сен јийдин» – деди.
Анчы-Кабрак мыны уккан.
– Ашпа, күрешпей эрмектежели – деди. –
Айса болзо, јаскан болорым,
Аай-төй чыгалы – деди.
Јазап эрмектежип билижер болзо,
Јастырганын Кабрак билди.
– Сен кем болотон – деп,
Кабрак-анчы алыптан сурады.
– Качан бирде мен
Качып мында јажынгам – деди. –
Караты-Каан каланынан
Качып келген кижиге – деди. –
Адаган адым менин болзо,
Ату-чулу «Тау ээзи» – деди. –
Сунуп баскан тайгам болзо,
Сүүрү башту тайгалар – деди. –
Сузуп ичкен суум болзо,
Сүттү тымык көл – деди. –
Көзин болзо, сенин
Отту бүткен эмирин – дийт. –
Көксин болзо, сенин
Терен болгон сангышту – дийт. –

Адаг база андап жүрүп,
Алымнан чыкпай жүрөтөн – дийт. –
Алу тайгадан тапканда,
Ачап каанга беретен – дийт. –
Эки колы эненнин болзо,
Эптү ус болгон – деди. –
Эрчимдү тонды көктөгөндө,
Караты-Каанга беретен – дийт.
Эки колын берижип,
Эзен бойлорынан сурашты
Эрмек-сөзүн билижип,
Ээк-жаактан окшошты.
Кара жангыс Кабрак
Казан-айагын кабра тутты.
Айга күнге кайнаар алгыйын
Акын суудан кайнадып ийди.
Күнге кайнаар күлөр казанын
Күлгө сугуп кайнадып ийди.
Күндүлү талкан-ажыла
Күлүк кезерге берип турды.
Ак чабдар адын экелип,
Алтын үйгениле үйгендеди.
Мөңкү-күлөр ээрин болзо,
Алкыш айдып ээртеди.
Алтан колонды ажыра тартты
Бежен колонды белине тартты.
Тогзон колонды тоолоп тартты
Токтодынбай Кабрак анчы
Торсыкталып тура берди.
Тау ээзи мыны көрүп,
Тап эттире мынайга айтты:
– Ада-энен ачуда болзо,
Акыр мени жазап ук:
Каан жүртын бузарга,
Канча түмөн черү керек.
Кара жангыскан сен

Кайдаг күчүн ого једер?
Кара калык Караты-Каанга
Канын јангыс төккөн эмес.
Эрлер дезе эрлер анда
Ээрге бажын јастанган өлгөн.
Күлүк дезе күлүктер анда
Күмүш токым јайылып өлгөн.
Сокор Кара баатырлу ол
Кара тайганы бийлеп јаткан.
Калык-јондор анда иштеп,
Катай-тетей өлгүлеген.
Кыйылып онын өлөтөн
Кызытту јерди таппасын.
Кызарып агызар онын канын
Кызыл өзөкти көрбөссинг.
Эки көзинин кирбигине,
Эки айгырлу мал тургадый.
Эки јардынын ордына,
Эли-јон јуртагадый.
Эжигинде телчип јүрер
Эки күлүк баатырлу
Јаан сөсти сен, балам,
Нянчика јазап салып ал,
Эки сокор маатырлу:
Эзендей ле Сокор-Кара
Эли-јоннын сөөгин олор,
Эки јаан тайга эткен.
Кара албатынын канын олор
Кажат өзөккө агыскан.
Јаактула тартыжарга
Јараш-чечен тилдү болор.
Јарындула күрежерге
Јарды күчтү маатырлар олор.
Казыр каанла јуулажарга
Корым-ташка меге барак
Кандый да болзо, эмегеним бар

Эрмек-сүмени угуп алак.
Эзендей баатырла жуулажар
Эптү эрмекти ол айдар.
Эзен айлына жанзын деп
Эргегиле комыстар.
Ээгиле сеге кожон айдар.
Уулу сөстө уйат жок
Уул сеге мен айдайын.
Яан сөстө жажыт жок
Яаш кижиге сеге айдайын:
Караты-Каан эмди
Кара калыкты жууп жат.
Казанга этти кайнаткан
Канча түмен улус жип жат.
Эрге бербес эрjene кызын
Эмди эрге берерге жат.
Албатыга бербен алтын кызын
Албаты эмди аларга жат.
Караты-Каан эжигинде
Канча түмен калык жуулган
Кара албаты анда,
Казан чылап, кайнап жат.
Кижиге жүзү кызыл өрт,
Аттар тыныжы куу туман.
Барар болзон анаары,
Бажы-будунды бек санан.
Коозолу каан журттыны
Кородорго күч болор.
Жезелү онын журтыны
Жемирге күч болор.
Анын ордына сен, балам,
Айлына отурзан кайдар – дейт.
Канча аннын эдини
Качан сен жиирин – дейт.
Эрлү бүткен Кабырак
Эрмекти угарга күүнү жок

Эмди ле барып каанла,
Күч ченежер санаалы бар.
Эптү эрмек Тау ээзинин
Эди-јүрегини Кабрактын јаймжаты.
Эки колдон тудушкан эрлер
Тау ээине уланып ийдилер.
Кайа-ташты аралап,
Куй-ташка мында кирди.
Куй деп көрөр болзо,
Алтын-күмүш тура эмтир.
Казан отто баркыраганын
Кабрак база көрүп турды.
Төр алдында эмеген
Жакы-тонды көктөп турат.
Эжиктен кирген кижиден
Эзен-тауш сурашты
Эдегини кактайла,
Этти казаннан чыгарды.
Тепши аякка эт салды
Текши отурганга салып ийди.
Агыш аякка мүн урды,
Айылчы кижиге алдына берди.
Анчы Кабрак аякты көрзө,
Бийттер- сиргелү чейнде эмтир.
Бийркебей ол аякты
Алдына јууктада тартып алды.
Амзап ичер болзо,
Бийт тегени – эт эмтир.
Сирге тегени – мүндү үс эмтир.
Тойо мында ажанала,
Төрдө эмегеннен мынайта сурады:
Јаан сөстө јажыт јок,
Улу сөстө уят јок.
Јаанап келген слер,
Јакшы-јаманды билеригер.
Арга-күчтү болзогор,

Арга-сүме айдыгар.
Албаты-јонды бийлеген
Караты-Каан бар эди.
Кызарып онын агар
Кызыл каны онын јок.
Кыйылып онын өлөр
Кызыл тыны база јок.
Кызын анда эмди
Кылгыч-үлдүлерге берип јат.
Ого мен једеле,
Одым бир саладым – деди. –
Өштү танма Караты-Каандан
Өчин мен алатам – деди. –
Алды-кийнине јон бастырбай,
Айыл-јурттын чачарым – деди. –
Ат өлбөскө алтын эмес,
Алдырбаза, јанарым.
Эр өлбөскө эрјене эмес,
Эзен јүрзе, туштажарым – деди. –
Айдар сөзин узатпай,
Алдыма келип айдып ий? – деп,
Карыган эмеген алдына
Кабак келип бажырды.
Карыган эмеген турала,
Карыла-териле мынайта айтты:
– Каган сөөгим божой берди,
Өлөр күүним јууктай берди.
Эр јажына кайралы јок
Караты-Каанла тартышкам.
Карый бис береле,
Качып јүрген улус эдис.
Кийис төжөк чөйилер,
Кижиге болгондо өзөр.
Адаг сенин аштан өлгөн
Амыр кааннан көрбөгөн.
Арт учында сен, балам,

Артып калтырын алгышту.
Адан учун, бистер учун,
Адыжар керек, жалтанбай.
Отык чагар жок эдип,
Кааннын журттын чачар керек.
Жангыс таб отыгым сен
Кожо алып жүр – деди. –
Колбуга сени туткадый болзо,
Отыкты алып чак – деди. –
Канча мун солдаттар
Кара тумандый болор – деди. –
Кемди тудар, кемди өлтүрер десе,
Өштүлерин айт – деди.
Жес-колодон чүмдеген
Женил отыгын алып берди.
Эки колдон тудунып,
Эзен болзын, балам – деди.
Тау ээзи өрө туруп,
Аннан эткен чаназын берди.
Алыптар келзе, аргадар
Такул-тукул тайагын берди.
– Качан да болзо, чананды
Эр жажына тудун – деди. –
Азыраган менин балам жок
Ал сен тайагымды – деди. –
Өштү келип табарза,
Чанана отуруп тепсерин – дейт. –
Каршу келип табарза,
Такул-тукул тайакты алып,
Төбөлөрүн айарын – дейт. –
Эзен амыр жүрзөң,
Эжигиме айылда – дейт,
Эне-адага бисти тундеп,
Эрмек-сөзүн айдып, тур – деди.
Ак-Чабдар адына минип,
Коло үзенеизине бектеп тепти.

Колын ологго экүден берип,
Элес эдип, жүрүп ийди.
Ээс, ээс тайгалар
Ээлижип, артып калт.
Тайгыл ийди алдында
Тапылдада јелип турат.
Эргегиле комыстап,
Ээк-јаагыла кожондоп турат.
Канча акын сууларды
Канату куштый учуп турат.
Одус аннын эдини
Онту јоктон ат апарат.
Ойыныбыла, сыбыскыбыла
Омок кептү Кабрак јанат.
Алтан алты толукту тайгадан
Амыр јоктон јанып турат.
Јетен јети булунду тайгадан
Јерине Кабрак јанып келди.
Айыл-јуртына јанып келзе,
Анчыны элчи удра уткуды.
Айдар онын сөзи болзо,
«Караты-Каан айттырган» – деди. –
Канча калык тойго јуулган
Козымай кысты кудалайт дейт.
Кожон-комыс билеечилер
Комдол јогынан келзин дейт.
Алтайдын бар јөөжөзин
Алдыма келип илизн дейт.
Амдалду эттин семизин
Аргымакка артып экелзин дейт.
Киштин сүрлү терезин
Кыйышпай каанга берзин дейт.
Камду суудан тудулза,
Капшай бери берзин дейт».
Ат чакызына түжеле,
Адын јазап Кабрак буулады.

Одус аннын эдини
Олдой-сулдай чачып ийди.
«Олјодо турган Каанымга
Ол эттен алпар –дейт.
Караты-Каан тойына
Кабрак једип болбос де.
Кажык-будун тоспокто
Кайырып алган јанган де.
Ойын-јыргал анда.
Кабрак јогынан јакшы де.
Озогыда, кааным,
Ойынга мени кычырбайтан де.
Өскүс-јабыс өзөримде,
Өдүк-штан бербеген де.
Камду-киштин терезин
Каанымга бербесим.
Калјурып меге табарза,
Канча калык менен чыгар.
Кара тайга колтыгы
Катай-тетей јарылар.
Караты-Каан јуртты
Кара тоозыны чачылар» – деп,
Кабрак анчы јес кабагын јебре көрди,
Каан элчизин јандырып ийди.
Амыр-энчү јонына
Аннын эдин үледи.
Аракы ачузын ичкилеп,
Куучын-эрмек угушты.
Ал-тайганын колтыгында
Аржан кутук суу јарадында
Андап јүрзе минер ат
Ак Чабдар шынгырада киштеген
Анчы Кабракты алдыртып турды.
Эжик-бозогоны алтап,
Энейип Кабрак тышкары чыкты.
Чакы төзинде адын көрди.

– Нени сестин, нени билдин?
Өлөрибисти сестин бе?
Өзөрибисти билдин бе?
Түште болзо, нөкөрим,
Түнде болзо, койлогом – деп,
Ак Чабдардан суарда,
Ак Чабдар ат, мынайта айтты:
«Кары жажым једе берди,
Катан сөөгим божой берди.
Калык-жоннын ортозына
Сүрлү болуп жүрзем кайдар?
Караты-Каандын кезерлерин
Кайралы жогынан жуулаза кайдар?
Ан адарга сүмелү болорында
Караты-Каанга не чыдабас?
Караты-Кааннын кызынын
Тогзон тогус өргөдө
Тогус тулунын өргүлейт.
Томјылыжып баатырлар анда.
Кезерлер болуп баскылайт – деди.
– Ичин болзо, јын – деди, –
Сыртын болзо, туулык – деди. –
Барар менин јолымды
Сен билетен болгон бо?
Өлөр менин јеримди
Өлүмтик сен билер болгон бо? –
Кабрак адылып адына
Айыл ичине ойто кирди.
– Айтканымды укпадын,
Арт учунда көрөрим – дейле,
Алтайына ады жүре берди.
Канча күнге чыгара,
Аракылап анчы жүрди.
Арчмагында алуларын
Ачу аракулу келгендерге
Алдына таштап берип турды.

Канча күнге чыгара
Эзирик жүргенин билинбеди.
База бирде билинип келзе,
Кара тайга бажы
Кара туманга бүркеткен туру.
Сузуп ичкен сүтгү көли
Жарадын ажыра толкунданат.
Кара черүзин жууган
Сокор кара баатыр келет.
Канайып онон араданарын
Калык-жонго жарлады.
Капшай-түрген айлына кирип.
Аннан эткен чаназын алды.
Каптыргада отыкты
Кайыш куруна буулап алды.
Такул-тукул тайагын
Тас колтыгына кыстанды.
Тышкары мендеп чыгала,
Амо-тамо сыгырды.
Агаш-таштар жемирди,
Аккын суулар чайбалды.
«Ак Чабдар адым, – деди,
Алтыма келип тур» – деди.
Көрөр угар болбосто,
Ак Чабдар ады келеле, айтты:
«Айтканымды укпаган,
Алыптар колынан өлөр турус.
Барбаган бойыс базыларыс,
Бажыс-будус кезилер туру.
Өлбөгөн бойыбыс өлөр турус,
Өзөк-жикке каныс агар».
Анчы Кабрак адына
Мойноп-жайнап, бажырды:
«Бир жаманым ташта» – деп,
Белин тудуп сыймады.
Мөңкү ээрин адына

Артай-тертей ээртеди.
Ай билдирлү, күн билдирлү уйгенин
Ак чабдардын бажына сукты
Кебис болгон токумын
Кереес адынын үстүне салды.
Одус тогус колонун
Олдой-телдей эптеп тартты.
Кызыл жууда туружар жепселин
Карчий-терчий салынды.
Кара Сокорло тартыжарга
Кара тайгылын кожо алды.
Кызарып турган кызыл өрткө,
Кыйа турбай атанып ийди.
Турган изи бар болды
Барган изи жок болды.

Караты-Каан черүзине
Казалада јелип ийди.
Каршуларыла тартыжарга
Кылгыч-јыдазын колына алды.
Кара тайга бажында
Сокор Кара баатыр сести.
Сары чөлдин ортодо
Кабрак анчыны көрүп ийди.
Трунобайло көргүлөп,
Трубаларыла ойнойдылар.
Кускун учып учына јетпес,
Куба чөлгө удур келдилер.
Сагыскан учуп учына јетпес,
Сары чөлгө түжүп келдилер.
Карлагаштый калыктар
Кажат-өзөккө кайнай берди.
Кабрак көрүп турар болзо,
Сокор Кара баатырла
Согужарга күч болды.

Алты булунду камчызыла
Ак чабдардын јалмажына чапты.
Алтын-кўлер ўзенезин
Эки будуна эптеп тепти.
Куйулуп турган черўге
Куйун кептў удра болды
Ары чапканда, оштўден
Алтан кижиден јыгылат.
Бери болуп чапканда,
Бежен муннан кезип турат.
Тўндў-тўштў уйку јок
Тўрте берди оштўни.
Канатгу бўткен ак чабдар
Кайып, оштўди баштап турат.
Тайгыл ийт азусула,
Тамак-билектерин тиштеп турды.
Јети јылга јуулаштылар,
Јерге неме тўшпеди.
Алты јылга тартыштылар,
Алдына кем де јыгылбады.
Бўрте-терге чабышканда,
Бирўзи де јыгылбайдылар.
Артай-тертей кезишсе де,
Алдына кемизи де бажырбайдылар.
Канайып та Кабрак бўрткенде
Каршулар ойто кўптўп турат.
Качан учына чыгары
Учы-куйы кўрўнбей турат.
Ачынбас бойы аґчы Кабрак
Айдары јок ачынды.
Айга-кўнге бажырала,
Алтын тайагын божодып ийди.
Такыл-тукул тайагы
Тазырагы кайнай берт.
Тас тўбўўзин оштўнинг
Тарсылдада сого берт.

Кайыш курда отыкты
Калганчыда сагашга алды.
Он колына тудунып.
Отыгын ташка жаный берт.
Ок-жалгын быдырап,
Омок деген уулдар чыкты.
«Нени тудар, нени кабар» – деп,
Анчы Кабрактаг сурап турды.
«Кара түмен черүлү,
Сокор Каранын черүзин кырлар.
Согуштан кайра болбой
Баатыр болуп келигер» – деди.
База көрүп Кабрак турза,
Баатырлар толгоныжып жат.
Такул-тыкул тайак
Кабартазын кырып салт.
Отыктаг чыккан черүлер
От жалкындый өртөп салды.
Сокор Кара баатыр эмди
Кара тайга бажында туру.
Кабрак деген анчы-баатр.
Каскак тууда эмди турды.
Эки эрлер көрүшкен
Эки туудан энейишти,
Эки жарындан тудушкан
Эмди омор күреже берди.
Эки аттын киштежине
Эрлер жанына жууктаары жок
Күдер жалдан тиштешкен
Канатту куштый учкылайт.
Жети жылга тудуштылар,
Жерге бирүзи де түшпеди.
Алты жылга тудуштылар,
Алдына бирүзи де түшпеди.
Эки эрдин тудужына
Эргекчеден эт үзүлет.

Капкан-туткан јеринен
Калбакчадан кан чачылат.
Јаш өлөнди јайа базып,
Јарын бойдон тудушкан јүрди.
Кебис өлөнди көбө базып,
Кемирижип турдылар.
Баскан-баскан јеринде
Балкаш-житкек бүдүп калат.
Тепкен-тепкен јерине
Тенис көлдөр артып калат.
Караты-Каан черүзи
Калганчыда божогон.
Кара јангыс Кара Сокор
Калганчы чагы онын чыккан.
Канайып та албаданза,
Јенер аргазы јоголды.
Јер тудары онын көптөп,
Јенес-ташты тайанып турат.
Анчы баатр Кабрак
Амо-томо сыгырды
Ала-теле кыйгырды.
Јети өзөккө јайылды
Алты өзөккө торгылды.
Сүмер тайга силкинди
Сүттү көлдөр чайкалды.
Алып бүткен Сокор Караны
Ак-айаска алып чыкты,
Көк-айаска көдүрип чыкты.
Көгис јүрегин көдүрип,
Көмөй тудуп јерге чачты.
Кыйылып өлөр тыны јок
Сокор Кара јыгылган турды.
Өлөр күни јууктап келерде,
Өксөп-ыйлаган, мынайта айтты:
«Канча јылга јуулашкам,
Канчанын канын мен төккөм,

Калганчызында Кабрак колынан
Кылгыч-јыдадан өлөтөн турум.
Өлтүрер болзон, кайшай өлтүр,
Өчөп мени кыйнаба?
Базар болзон, капшай бас,
Бажым-будумга менин баспа» – деди.
Бала болуп ыйлаган,
Баатыр анчыга бажырган турды.
«Ак-айаска мени артыс,
Алдына өлгөнчө јалчы болойын – деди. –
Алы-кийninge сенин баспай,
Амыр јадын мен берейин.
Албаты-јонды мынан ары
Башкарып сен башта – деди. –
Алтын акча керек болзо,
Чой каарчактан мен экелейин» – деди.
Кайыра көргөн көзин
Кабырак катап көрбөйт,
Казырланган анчы баатыр
Кату сөзин, мынайта айтты:
«Канчанын канын слер төгүп,
Каныккан уйат јок, таңмалар.
Калык канына тойынбаган
Кайырал јакшы менен јок.
Эр өлтүрип, эремжиген
Эрлер болуп јатканыгар.
Ат өлтүрип, амдажып,
Акту улусты өлтүргенигер.
Калык канын төккөн учун
Кара канын сенин төгүлөр» – дейле,
Сокор Кара баатырдын
Тас колтыгына јыдалады.
Тамырланып өштүнин каны
Талай ошкош јайралып чыкты.
Көксине Кабрак тебеле,
Көксине база јыдалады.

Көксинен аккан каны
Көк талайдый кайнады.
Ташка тийзе тыйырлбас
Кылгыч-јыдала кыл-мойнын
Кыйа кезип чачып ийди.
Кара тайга бажынан
Кабрак капкан сөөгин чачты.
Кажат-өзөккө колырап
Сокор Кара толгоно берди.
Јендирбес бүткен Сокор Кара
Јендиртип өлүп, јүре берди.
Өлбөс бүткен кезер
Өлүп, ийбей канайтты,
Јер бүдерде кожо бүткен
Јеткер күлүк јыгылды.
Ак чабдар Кабрак ады
Ак айаста кайыган туру.
Сокор Кара баатырдын адын
База мында јениген эмтир.
Такул-тукул тайак
Такылдап ойто анчыга келди.
Тас колтыгына Кабрак
Тайагын эмди сугуп алды.
Отыктаг чыккан черүлерин
Ойто отыгына сугуп ийди.
Тайгыл ийдин ээчидип,
Ак Чабдарга минип ийди.
Улу тойго једерге
Уланып түрген атанып ийди.
Јажыл-торко өлөнди
Јаја базып Кабрак јелдирет.
Көк өлөнди көмөй базып,
Көөн јорколо јелдирип турат.
Көркийлерге једерге
Түннин түштин атанып турды.
Акын сууларды кечкилеп,

«Алтын өркөөгө једер» – дешти.
Канча талайды кечкилеп,
«Кааннын јуртына једер» – дешти.
Коолодо кожондоп, комызыла ойноп,
Комдол јогынан јелдирип турат.
Анча-мынча болголокто
Ак чөлгө кирип келди.
Ајыктап, јазап көрөр болзо,
Ак туман бүркелген эмтир.
Сеспес јерден Караты-Каан
Сезип ийген Кабракты эмтир.
Кара черүзин алдына суккан
Караты-Каан алдында эмтир.
Эрјинелү кызын алар баатыр
Эзендей коштой јелдирген турды.
Караты- Каан Кабракты көргөн
Кату үнүле мынайта айтты:
«Камчы сынду алтайымга
Кабрак анчы келип јат.
Канча түмен кезерлерим
Кайра турбай тартыштар – дейт. –
Узун куйрук суй салып,
Улу јурттымга бөрү келди.
Уйалбас тербезен Кабракты
Уйадын мында чыгарлар – деди. –
Улу јууда јенүлү чыксагар,
Улус-јондор слердин болор.
Уурчы ийти өлтүрген кижиге,
Умчылап, азыраган кызым берерим» – дейле,
Амо-томо сыгырды,
Агаш-ташты бүркетти.
Талайларды чайкатты
Таш-корумдар јемирлди.
Кускун учуп учына јетпес
Куба чөлгө учып ийдилер.
Сагыскан учып учына јетпес,

Сары чөлдү сагыскан кептү учып турдылар.
Караты-Каан ла Эзендей
Канат болуп, турдылар.
«Канайып анан јендирзе,
Кетеп табарар» – дештилер.
Кайнап чыккан калыкка
Кабрак удра мандатты.
Катап јыда тудунган
Катай-тетей бұртүп турды.
Караты-Каан черүзи
Кара туман тургулайт.
Канайып та кезип, бұркеткенде,
Короп турганы билдирбейт.
Кара тайгыл ийди
Калыш бажына тиштежет.
Калганчыда Кабрактын
Аннан эткен чаназы
Ал-сагыжына кирип ийди.
Ак Чабдарды алдынан
Алтай-кунайга божотты.
«Арган јеткенче туймагынла
Анан-мынан текпиле» – деди.
Ан чанага анчы-баатыр
Аттан алала, отурып алды.
Айга-күнге кайып јүрүп,
Өштүлерди тепсеп турат.
Такул-тукул тайактын
Тазырагы база кайнады.
Тас төбөлөри кезерлердин
Талай-телей чакпылады.
Төндө турган Караты-Каанды
Тайак база чат эттирди.
Талбайып, мында јыгылган
Караты-Каан калактады:
«Каршуларла кабыжар,
Канча баатырларым, келигер» – деди.

Канат болгон Эзендей
Кайып келген мында болды.
Такул-тукул тайакка
Тас төөзине база чаптырды.
Талайып, үлдүлө чабайын дезе,
Талайып тайак чат ок этти.
Талай жүзин чаптырган
Талып калган Эзендей жыгылды.
Катап өрө турарга турарда,
Кайыжып келеле, база чапты.
Как мандайы жарылган
Каны-жыны быдырап турды.
Коштой жыгылган Караты-Каан
Комыш-жаагын тудунган
Колын өрө көдүрди.
Комдол-эрмегин өрөкөн
Калтыраган айдып турат:
«Калак-кокый, тайак,
Кабак-көзим жара чаптын,
Каным менин агыспай,
Кабракты бери айтыр» – деди.
Токул-тукул тайак
«Тарс» эттире база чапты.
Тас карынын тудунган
Талып калган жыгыла берди.
Талбандап турганын Караты-Каанды
Тайак база тургузып алды.
Жарын көксин талдап,
«Жарс» этти база катап.
Кабрак кайып учуп жүрзе,
Күлүк эрлер мында эмтир.
Такул-тукул тайакты алып,
Тас колтыгына сугуп алды.
Караты-Кааннын черүзи
Кара агаштый жыгылган жадыры.
Ан чаназын кайра тартып,

Алдына кааннын тура тўшти.
«Эр өлтүрип эремжиген
Эзендей неге мында жадыры – деди. –
Ат өлтүрип амдашкан
Алып бўткен Караты-Каан
Анданып неге калактайдын» – деди.
Эки эрди туткан бойынча,
Эки буттарына тургусты.
Эмди күчүгөр көргүзеер,
Эрмек-сөзигер айдыгар» – деди.
Эзендей турган бойынча,
Эки колдан Кабрактан тутты.
Жарын бойдон тудужып,
Жада тўжўп ташташтылар.
Өрө туруп күрештилер,
Өзөгине тебиштилер.
Өкпө-кардын бедирежип,
Өзөгине жыдалаштылар.
Кылгыч-жыдала чабышканда
Кыл мойындары кезилбейт.
Мыска тийгендий үлдүлери
Мыйырлыжып турадылар.
Ташка тийгендий жыдалар.
Тайырлыжып турадылар.
Караты-Каан көрүп турза,
Эзендей эрдин күчи жетпей
Эдек-жеектен тудуп турат.
Эрмек-сөзи көптөп,
Караты-Каанды имдеп турат.
Караты-Каан карбайып,
Кабра белден Кабрактан тутты.
Казалада будула,
Кажык орто тееп турат.
Кара жангыскан Кабрак
Кара чагы чыга берди.
Карбактанып, жер тайанып,

Караты-Каан ла Эзендейле
Кабыра-тебре тудужат.
Кажык бойдон тудужып,
Кабракты омор жыгыптылар.
«Кайда эмди барар» – деп,
Каткырыжып турдылар.
«Каанга мени бодобой туруп,
Канын мында чачылар» – деп,
Караты-Каан катуланып,
Канду жыдазын Кабрактын
Жүрек байга сайган турды
Эрмек-сөзин айдынып болбой,
Эрлү бүткен Кабрак
Эки көзи мелтирер турат.
Такул-тукул тайагын
«Тарсылдат» – деп жакыды.
Кара тайгыл ийдин
«Караты- Каанды кап» – деди.
Ак-чабдар адын
«Как маңдайына онын теп» – деди.
Такул-тукул тайак
Тас колтыктан Кабрактын уштылган
Тазырада берди күлүктерди.
Жыда-кылгычты умдыгандар
Лигет жерди бедрей бердилер.
Тайгыл ийт акшыган,
Тамагын кааннын жара тартты.
Ак чабдар кайып келген
Как маңдайын Эзендейдин
Калып келеле, ойо тепти.
Каны-жыны чорлогон
Канду бийлер жыгылды.
Калапту жуудан арткан
Кабрак эмди адына минди.
Жаактуга айттырбас
Жараш-кеен баатыр болды.

Бөкөлөргө туттуртпас
Бөкө-күчтү эр болды.
Ланчык-отыгын кыстанган,
Тас колтыгына тайагын суккан,
Ак Чабдар адын минген,
Кара тайгыл ийдин јединген
Караты-Каан өргөозине уланды.
Өлбөс бүткен Караты- Каанды
Төнсөлөк-барга алдап барды.
Эр кеберлү Эзендей баатыр
Јоңолой өлөңгө бөктөдип салды.
Өрө качан да турбас эдип,
Эр јажына артызып салала,
Кабрак анчы-баатыр
Караты-Каан өркөзине јетти.
Күлөр-алтын үзенезинен
Будун алып атган түшти.
Караты-Каанга кул болгон
Кара албаты јуулды.
Кабыракты көрөлө,
Карбайыжып бажырадылар.
«Өлгөн бойыбысты тиргистин» – дежип,
Өксөп, ыйлап турдылар.
«Өчкөн одыбыс күйдирдин» – дежип,
Алды-кийнине Кабрактын бажырдылар.
Кабрак анчы јуулган јонго,
Катырган айасту мынайта айтты:
«Канча јылга кулданган
Канду Караты-Каан јыгылган.
Өлбөс бүткен Эзендей баатыр
Јен јастанып өлгөн.
Эрлү баатыр сөөгин корым эткен
Сокор Кара база өлгөн.
Өрө эмди олор турбас,
Эр јажына јайым келген.
Аргада малыгар айдап,

Айлыгарга жаныгар.
Отык чагар жок эдип,
Отоп салдым, нөкөрлөр!
Орныкту жадынды бойыгар,
Жанып, айлыгарга баштагар.
Жезелу журты Караты-Кааннын,
Жемирлип, эмди чачылган.
Коозолу журты онын,
Кодорлып, эмди козыраган» – дейле,
Алтын өргөөгө кирип келзе,
Каан абакайы калактаган отуры.
«Калак-кокый, анчы-баатыр,
Каныс бистин төкпө – деди. –
Эр жажына эжигине
Элчи болуп жүрейин» – деди.
Катуланган Кабрак анчы
Карууна мынайда айтты:
«Эмеген улусла беришпейтем,
Эжигерге отурыгар – деди. –
Эр кижжи жаман болгой,
Эмчектү улус слерде не жаман.
Эмди бойыгар сананыгар
Канайта жатса, слерге жакшы?» – деди.
Каан абакайы жада түжүп,
Кабрак алдына бажырды.
«Калак сен, балам,
Капшагай бисти апар? – деди. –
Канча түмен жөөжөни
Коштоп түрген атаналдар?» – деди.
Кабрак жазап, көрүп турза,
Коштой эжик база көрүнди.
Алтын туткадан тудала,
Ачып кирер болзо,
Ары көрзө, ай ошкош
Сары жалкын кыс отуры.
Бери көрзө, күн ошкош

Белине јетире тулунду,
Эки көзи мелтиреп,
Бйлаган-сыктаган каан кызы
Козымай күмүш кыс отуры.
Анчы кижн көрөлө,
Алдына келип тура түшти,
Алаканын јайып,
«Абакайым болорын» – деди.
Кунукчылду отурган кыс
Кулузын ошкош туруп чыкты,
Күлүмзренип каткырала,
Эки көзин удра көрди.
Эки бойы көрүжеле,
Эки јаактан окшоштылар.
Эрмек-сөзин айдышпай,
Эки көстөн билиштилер.
Канча түмен калык сурайт:
«Алтайыгарга бисти кожо апар?» – деди.
Алдына малын айдап,
Эли-јондор кожо јанды.
Эрлү бүткен Кабрак баатыр
Эрјене адына түрген минди.
Элден тапкан абакайын
Эки колына эптеп тудунды.
Ээрлү адына ушкаштырып,
Эне алтайына јанып ийди!
Баргазына мал басты
Эдегине бала болды.
Калык-јонды јыргадып,
Канча күнге той этти.
Узун куйрук суй салып,
Улуган бөрү келбей турат.
Алтайына амыр-энчү
Анчы баатыр јуртай берди.
Тайга-ташта ада-энезин
Алып келген, амыр берди.

Эттин болзо, семизин берип,
Эр јажына бир болдылар.
Аастуларга айттырбай,
Анчы-Кабрак сайрай берди.
Јеектүлерге тутурбай,
Эли-јоныла јуртай берди.
Аракы-ачузын кожо ичип,
Канча кўнге кожо турдым.
Камчы сынду Алтайга
Калык-јонло бир бастым.

1942 жылда Сават деп атту таадамнанг уккам. Ол 1942 ј. өлгөн.

Онын кийнинде 1957 ј. Таначак деп јаанамнанг уккам,

је ол 1958 ј. Карасуда өлгөн.

Јазап бичиген кижии Алтайчинов Михаил Чинатович.

Горно-Алтайск.

1964 ј., март.

**ЧҮМ-ЈАН
(ЭТНОГРАФИЯ)**

БИЛЕНИН ЖҮРҮМИНЕН

84. Кысты качырганы

Эрге кыс барарда, озолодо барар кижизин билер де, билбес те.

Кыс тудар улус кысты кетеп тудала, чанакту атка салала мантай да берер. Кезик аразында кыс бойы да јажына-јажына ада-энеден барып кижизине качар.

Ада-энеден сурак јок качкан болзо, адазы балазын ойто алып та келер, ол эмезе бир ле уйатка кирген дейле, јөбин де берер. Ол эмезе, качан кысты албанла качырып (тудуп) апарза, ада-энези маалтып та турза, кем јок.

85. Куда

Байа табыш айдып келген улусты (таайызы, ада-энези, кудагайларын) камчыла да согор. Ондый учуралга белен болуп, белине тос то кийер јанду. Ада-энези эки-үч күн аракыны албай, табыш айдып келгендерди килинчектерге јанду. Табыш айдып келген улус тизе бажына турар јанду. Түн-түш кыстын ада-энезине бажырап, аракы амзап берер, сөзин айдынар. Айылдап келген эр улус ада кижиге мүүргүп, алкыш сурап. Үй улус кыстын энезинен алгыш, балдардын јадынын суранар. Олор јөбин берзе, бедректе аракыларын тудар, је ада-энези јөбин бербезе, ойто јанар да өй келер. Канча калым да сурап јанду. Кезик арада бир канча күннин бажында да келигер – деп айдар, ненин учун дезе, канча көп калым сурапын (ат тудары, аракы экелери, мал-уй, камду-бөс илери).

Табыш айдып келген кижі јарамдыкту сөс, кожонг до айдарга билер керек.

Адазы айдар: «Ат урдаган уурчы – мен, кыс апарган јулгуч – мен.

Јаан сөсти јажыт јок

Улу сөстө уйат јок.

Жадын жатканда – жаартыкту болор.
Конок конгондо – көөчтү болор.
Эки бала сүүшкен,
Эптү конок конзын – деп турус.
Эжигине мал бассын,
Энегезине жон тепсезин (балтазын)
Ада-энеден алгыш-жөп сурап,
Аракы-ашты тудуп турус.
Аракы-ажыс ачу-тату,
Ал-төрөөнис укту улус.
Жаан ашта жаман жок,
Жайа тудуп, алыгар!
Жаш балдарда жаман жок
Жакшы алгыш айдыгар!»

Качан ада-энези жөбин берзе, колына аракыны тутса, олардын жакылтазын угар. Нени айдар. Же ада-эне жакылтазы болзо, качан той болор, нени тойго тудар. Канча камду, жазал илерин жакыыр.

86. Тойдын алкышы

Ак боро атту ак жайзандар айылдап келдилер (элчи, эдү).
Качан табыш айдып келген үй кижинин бирүзи кыс энезине жалынып, жараштыра айдар:

Айгырлу малду болзын – деп,
Айылга толо жөөжөлу жатсын деп,
Алы-кийнине бала-барка жүүрзин – деп,
Эр-жакына эптү-жөптү конзын – деп,
Эли-жонго көр болзын – деп,
Эптү-сүттү конзын – деп сурап келдис.
Тажуурда аракыга-таарыбаар,
Таваарга амзаар!

87. Балага ат адаганы

Бала адаганы база да јаан учурлу неме. Баланын адын бодоп ло адабас, неге-неге учурлап, тўндештирип адаар. Темдектезе, көрүк айда чыккан – Көрүкчи. Колхоз өйдө чыккан – Колхоз, жангыс бала арткан, ончозы токтобой турган болзо, Бокчыгар, Ийт-көдөн лө өскө дө јаман ат беретендер.

Алтай-туба кечеге чач, ол эмезе тонгыр башту јүретен. Балдардын чачын өдү бычакла самындайла кыратан. Кечеге (кејеге). Кезик балдар кејеге ле хоколөк чачту, ол эмезе ат тепкендий кайчыладар болгон.

88. Балага алкыш

Озогы улус бала-барказы анзак, кузукчы болзын деп мынайда јакыйтан:

Јерге барза, кудайга ижен. Кижинин үлүзин кем де албас.

Јеткен оду-тайганды күндле, ого бажыр, онон суран, ол бир үлүзин берер, сеге база үлү артырган.

Тайгада кузук коктый јерде, јабыс јерде тирү, јакшы бүдер.

Кузуктын бар-јогын агыш бажынан көр, јерден өрө көрбөй.

Агашка чыксан чарчаба!

Агаштан-агашка оспо!

Бир койу мөштөр кузукту турза, ортозына чык, айландыра сабырла!

Күчин, кучагын јетпес агашка чыкпа! Јыгыларын.

89. Ада-өбөкөнин јерине үйдежетен чүм-јан

Озогы улустын айтканыла болзо; өлгөн улусты сранайла озо чакта (Чарлаакта, Ыжы-Бажында) тоско оройло, айры мөшкө арта салып салар дежет.

Онон бери одус сантиметр јерди казала, тоско өлгөнди көмүп салар.

Ол эмезе өлгөн кижини сакрымдап, бир эки ряд агашты чертеле, жарым метр јерге айыл-јурттан ыраак јок көмөр болгондор, бойлары өскө јерге көчө берер. Өлгөн кижини бир де күн јатырыспас болгон дежет. Өлгөн күнде ле атла јалан јаар тарта берер јанду болтыр.

Биске јуук өйдө дезе, кижини терен эмес көмөлө, үстине кайырчак-коробка эдер јан болгон. Айыл-јурттан ыраак апарбас. Кайда өлгөн, ондо ло јуур јан болгон.

Бир канча ой бажында кижини кайырчактап, кезик аразында чомыргадан кайырчак аайлу неме эдев, ол эмезе, агашты јарала кайырчактаар болгондор.

Бу ла ыраак эмес јылдарда агашты (мөш, тыт) туйугына эки јара јарала, ойып межик эдев, кезик араазында оны курлап та турар. Јерин терен эмес ле казар. Је метрге јуук. Межикти өлөр кижиде озолодо јазар јан табылган.

Кату ла ташту јер болзо, онойдо ло көмөр, кезик аразында межиги де көрүнөр јанду.

Орус албатынан тем алып, онон межикти кайырчак ошкош эдер болгондор, је онон чып ла чын орус јан көчө бергендер.

Озогы јанды туба улус јаткан јеринде кижиде сөөгиде көрүнбес. Кем кайда өлгөндин де тапазын.

Өлгөн кижинин јери казары, межигин эдерин јаан этпес, кичү де этпес. Түп-түней болор јанду. Јаан болзо, база кижиде өлөр деп айдар. 40–50–60 јыл мынан кайра, 1930 јылдарда, онон до озо јылдарда, өлгөн кижинин туткан-кабынган каа-јаа энчү немелерин (мылтыгын): бычак-кыны, отык, сумказы, ок-таарынын котызын, чөөчөй-калбагы да үйген-ээри де кожо салынатан.

Бҗы-Бажында Сакпачаков Байзу өлөрдө (1935), ондый јан база болгон.

ЭМ-ТУС, ЭМ-ТОМ

90. Эм өлбн, ан-кушла колбулу эм

Карсан ооруганда:

Чебененин тазылын казала, аракыга бир канча күндерге ачыдып ичер, ол эмезе, чай эдип ичер жанду.

Кайыннын суузын јаскы өйдө ичер, ол эмезе кайыннын чагындазын чай эдип, койу кайнадала ичер.

Табананын чайы койу кайнадып, каймакту сүтле де кайнатса, кем јок.

Алтын тазыл ла аннын тазылын база чай эдип ичер болзо, кем јок.

Кайанаттын бүрин база чайга салып ичер керек.

Айунын өдин де аракыга ачыдып ичип јат.

Өспө оорузынан:

Борсуктын јуузын јиир.

Ийттин эдин де јип јат.

Айунын казызын да јиир.

Мөт тө чайла ичер, ол эмезе, аракыла ачыдар, онон эмештен ичер.

Малдын чеени (кымыс) та эдип ичер, ол эмезе, уйдын да чеени јакшы эдип јат.

Јүзүн-јүүр аржан суулар да болуш эдер.

Кайыннын суузы, чебене тазыл, кандык, тамана, кузук.

Тормос деп јиилек, кайанат јиилек, ол ок карсан оорузына база да јараар.

Айакта ас та, ачынбагар,

Чөөчөй толбос то, чөкөнбөгөр!

Үйелер оорузын јазары:

Оро казала, чибинин бүрлерин, күйдүрип, оны кызыдар, онон ол изү орого чибинин сангысту бүрлериле јабынып, тонно туйуктанып (тумаланып) отураар, је јүректи изүлебес керек.

Аспак одынла печкени салала, онон печкеде бир де күл јок эдип

эжер, бир канча өйдө (соозо), жыланаш киреле терлегенче, кожо до жадып турза, кем жок.

Мылчага кирзе, чибинин чабалыла, чибинин сангызыла да сүртүнер, онон чабынар.

Андардын (айунын, бөрүнүн, борсуктын үзиле де оору жерди сүртип сыймаар кижиге сыймадар.

Баш оорузы ла ич оорузы:

Самын ба, үсле бе сыймычы кижиге тутуртып, онон таңдырып салар. Онойдо бир канча катап сыймаар. Оны бузулган башты онойда жазап жат.

Ич оорузы (тайгылган киндикти). Сыймычы сыймап, онон толгоошло толгоп, мылчага кийдирип база сыймаар. Киндикти айландыра сыймаар, канын жаңгыс жерге (киндик жаар) жууп сыймаар.

Чычак оору болзо, кату курут жиир, जोдро чайнар, ол эмезе таманалу чай кайнадып ичер.

Жашту деп оору болзо, изүленер, изү чай ичер, ару кейге албаданып базар.

Аракыга соктырза, аракыла эмдеер «аракынын оорузын аракыла жазар», аракынын оорузы аракы эм.

Жаман оору (сакпы оору):

Аспактын терезин сойоло, кайнадар. Онон соодор. Соогон сууны эмештен бир төрт-беш күн ичер.

Известкени кайнадала, үстүнде сары айанду турган суузын бир калбактан ичетен.

Ачу талдын терезин сойоло, печкеге кайнадала соогон суузын бир эмештен ичер.

Ажару: Озогы эмденер жаң десе, ончозы чын эмес, же ондый да болзо, озогы улус каа-жаада мындый эпле тузаланып туратан. Же, бу жөп-жакылта эм-том деп бодобоор!

Мойын ла бут, кол чыкса, сынза:

Мойын чыкса (сүксене) оны тудучы кижиге чыккан ла тарый айландыра эргектеп тудуп кийдирер.

Бут ла колдын үйелери чыкканда база ла колдоп кийдиреле, шакшактап таңгып салар. Онойдо бир канча күнге кыймыктанбай жадар.

Сынык болзо, база ла шакшактап жат. Ондый ооруны бут-колдын, кабырганын тышкан тыжыгынан таныр. Сыймучы кижиге бир эки ле тутса, билер.

Сыймычы кижини Алтай-туба улус тыг өрө көдүретен. Ого аракылу келер. Ол аракы-аш жок сыймап, алкап тутпай да турар.

Тамак оору:

Тамак ооруза, изү чай, аракы ичер, ол эмезе, изү кайнаган суунун буузына изидер.

Каймак-чай эмештен ууртап ичер.

Эт-теренин оорузы:

Золотуха, бутка кату басканда, булук жардында чыкканда, онон до өскө баалулу оору болгондо эмдеер аргалар.

Золотуха жарылбай турза, изү кызыткан темир сабакла жарылбай турган жерди каарар (быжырап), ол эмезе, үйтеп те ийер.

Кезик аразында өдү бычакла жара да кезер.

Бутка кату басса, оны чибей-өдү сабакла үйтеп жарар, ол эмезе, бычакла жондоп жарала, өзөгин чыгарар.

Катангы (чийкан) чыкса, самын салып, ол эмезе жол тамана салып жарар.

Баалу болгондо, оны жол таманала, ол эмезе ийттин тили деп, йодту өлөндү салар. Айу өди, жуу, айу ла барсук жуузы, ускум, тамана.

Балага золотуха чыкканда, оны ийттин сабары деп өлөңлө эмдеер. Изү сууга парить эдип сүртер, ол эмезе, кичинектен ичтирер де.

Айунын сангызын мөт, согоноло кайнадып балу ла золотуханы жарар.

Качан кодыр оору тапканда:

Танкынын сөөгин изү сууга тургузала, ол суу соозо, кижини жунар. Ол керек катап-катап болор.

Канзанын батказыла сүртер.

База жердин ачу өлөн-тазылдарыла жунар.

Оспо деп оору болзо, баланы соок алдырбас, жылу жерге салар.

Корь деп оорула (ядыш) ооруза, ол тушта баланы соок албас, карануй жерге жажырап, кижини кайкабазын! Колдорыла кем де уймабазын. Баланы жаантайын көрөр керек. Серүн жерге тудар керек.

Корь баланын үстүне чыкпай турза, кичинек кычкыл да неме берзе, кем жок (аракы). Төс жаны соокко ло алдырбас керек.

Ажару: Карсан ла өзөк оорузы (өкпө, буур, бөргөнөк лө өскө дө оорулар) жердин жүзүн-жүүр тазылдары, жердин аржаан суулары, ан-

куштын јуузы, өди, онон јылу ла чеберленери база да болужатан. Темдектезе, калма, тайганын батум-уксумы, мөт, айу сангызы, чагана, шаң, кайын-тыттын мешкелери – бу ончозы оору улуска јаан тузазын јетиретен. Онын учун озогы улус жаңыс ла камга иженген эмес, је ар-бүткенге база да иженетен. Оору јазар эп-сүме ле арга сүрекей көп, је каа-јаазы тоолонгон. Алтайдын үстүнде ончо эм-том јазар арга бар. Оны билер керек. Озогы улус каа-јаазыла билгендер.

Тижиктер, ичтинг оорулары:

Көк, сынык, тижик болгондо, оны јеести изидип, јылуулап салатан. Ичтинг оорузы да болзо, бел де ооруза, ол эмезе, үйе де оорыза, јееске сийеле, оны жылулар.

Бала ба, јаан да кижии туйукталып ооруза, сийип болбой турза, сийдигин де ичтирер, аржаан сууларга да јүрдүрер.

Изү сууга сугар, жылулар јеести изүлеп, јазап тагар.

Көжөгөл оору:

Сидикле јунар (бойынын).

Самын ла ару сууга таң кеч, түште де јунар.

Өскө кижиге көчсин деп, көжөгөлди чөөктири база да бар.

Јылу суула өлөн-таазылды кайнадып көсти база јунар.

Јөдүл оору:

Таманадан чай кайнадар, оны ичтирер.

Кижии јиир сары ла көк өлөнди кургатканын сууга кайнадып берер.

Мөт, мүн кичинектен берер.

Соок алдырбас эдип жылуулаар.

Бөргөнөк оорыза:

Изүленер. Чибинин чабалыла печкеге, орого салып изүленер. Ондо туйуктанар.

Јүрек ооруганда:

Кижии јиир јүзүн-јүүр өлөн кайнадып ичер (чебене, кайтача, кандык, балтырган, калма, мөт).

Аржаан кутук суу база да јакшы.

Кайыннын суузы ичер.

Баалу (балу, јаар):

Айунын сангызын уксумла кайнадып салар.

Јол тамана, тайганын таманазы, ийттинг јалбырагы.

Јарганатты өлтүреле, јаба салар.

Јүзүн-јүүр агаштын мешкелерин де билип тузаланар.

Колдын баалузына, буттын да баалузына, булук та болзо,
мөштин сангызы ла эмеел-үс эм болор.

Качан кижинин тижи оорыза:

Ого көрөмөстин јиилеги деп тал-агаштын (тайга јерде де өзөр)
онын терезин сойоло, оору јерге салала, тиштенген јүрзе, база да
јакшы.

Кезик улус оору јерге таары да суулайла, јамачыла тудуп јат.

Талдын терезин де сойоло, тиштенген тудар.

Эм-томды озогы улус јакшы билген, је оны бистерге де билер
керек.

ИШ-ТОШЛО КОЛБУЛУ ЧҮМ-ЖАН

91. Анчылардын чүм-жаны

Эр кижиге ан атса, озо баштап бажын алар, өскө үлешти кожо жүрген нөкөрлөрилге тен үлежер.

Эт кайнатса, аткан аннын, аткан-тапкан кижиге бажын жиир.

Андар уул баланын кичүден ала мылтык-бычагын, андар-тудар жепселдин жаананганча белетеп койор.

Эр кижиге тудунган-кабынган жепсел-бычагын энчиргенип тудунар жанду.

Каат-балага оны тутуртпас, ажыра-тежире бастыртпас, байлап турар жанду. Ада-эненин тудунганы дезе, баланын-балага, аданын-адага, эненин-энеге, үйенин-үйеге эжи эдип, саптанып тудунар жанду.

Адазы андаган, кузуктаган жерге уулы жүрер, ол жерди чеберлер, байлар.

Алтай туба анчылардын бир жан: жүрген жерге, таш-кайага шок этпес. Ого бичибес, агаш-жерди ару тудары, өртөбөс, жалаң төөн лө агашты бир кереги жок кеспес. «Тайга сени азырабый, тенери карылдабыт, чок-наман этпес».

Тайгага жүрзе, кыйгырбас, табыш этпес, оны жаан-бийик байлар, онойдо бала-барказына жакып жат. «Алтайын көр, чеберле, корыла!», «Алтай кижиге Алтайын тын чеберлер ле корып керек!».

Тайгада жүреле, ол эмезе жалаңда жүргенде кейин арулар чечектерге бе, суу жарадында чечектерге, ол эмезе, кандый жыду жерге жуулап турза, ол эмезе, одудын кижиге сийдек, мал турган жерге катанза, ого сийдектү жеес салар керек, сакр бар болзо, сакр да суулайла жеесле тургусса, ого арулар катанар. Оны аяктап көрзөн:

Ару сорор татузын сороло, былтаартып тенери жаар (өрө) учар. Ол эки катап айлажар, ол эмезе чип чике уйазы жаар учар. Ару туура, анаар-мынаар учпас. Ыраак жаткан болзо, бийик болуп алала, айлажала, учар жеринин айалгазын алынала чип чике жери жаар учар. Жуук жерде агажы (төнөжи) болзо, бийиксиребей, турган жеринен ле учар. База самолетко жүзүндү. Чечекейде болзо, сен колдын бажыла чаап ийзен,

ол бийигин алала, јери јаар учар. Айдарда, сен арунын уйазын табарга турзан, чип ле чике; ару учкан јерге базын, онон кайда кургак аспак, тыт, мoш туры оны ајыктап көр. Ару турган јерде, күн алдында бийикте арулардын канаттары јалтыража учужуп турза, ондо онын уйазы.

Озодон бери туба улустын тийин андаар јаны бар.

Тийиннин адын Чийик деп айдар. Тийин өскө јерге көчөргө сананза, агаштын агашка калып (учужып), маарап турар. Ол көчкүн тийин, онын учун капшайлар, аңдар керек.

Таң алдында тийин бийиксиреп, каашка (белге) албаданар, энир алдында јабызаар. Оны билип андаар керек.

Јаскы өйдө тийин бир агаштан база бир агашка ороктоп турар. Јаңыс јолло јүрер.

Күскү өйдө чачык мантаар. Соок күнде агаш бажында јемзенип узак отурбас, база бир агашка калып ийер. Оны билер кижии тийин мантаган јерге, араай туруп ийзе, тийин бойын сестирип ийер.

Тийинди андаар алдында, јерди көр, агашты төзинен ала чике бажына јетире ајыкта. Кузук јок өйдө тийин тытту ла чибилү јерде, ол эмезе карагайлу јерде турар. Ненин учун дезе, онын тобоозын јип јат.

Тийин бийик бололо, адар аргазы јок болзо, эмеш тура түш, оны кете! Ол кайда барар, оны истеш!

Ол эмезе, агашла токылдадып ий! Ол бойы сабарт эдип агаштан агашка озо берер.

Ийтле андазан, ийдине аткан тийиннин сабарларын бер! Ол кичеенип аңдар.

Тийин атса, бажына көстөп ат! Онон өскө талый адарын!

Тийинди шыркалаткан бололо, тийин агашта арткан болзо, ого узак өй өткүрбе! Эртең келзен, ол тийинди аткан агаштын төзинен таап аларын!

Андаар ийдинди энирде тойо азыра, таналда азыраба, онон өскө ол андабас!

Ийдинди аткан тийинди тиштейле, јибезин, јара тартпазын, мантап ыраак барбазын деп јөплө үрет. Ыраак барган ийттин кийнинче базарга бойын арызын.

Ийт ыраап ла турза, јууктада кычырып ал!

Ийтти тийин көргөндө тынакшып үрбезин, јерди тиштеп, казык тийинди коркытпазын, онон өскө тийин озо до берер, ол эмезе, бозып

та ийер, онын учун ийтти бир-эки ле үрер эдип үредер керек.

Тийиннин көгүн жылдарында, ийт керек жок. Ол тийиндерди чочыдар. Тийин ас-тос ло болзо, ийтти алып жүрер. Ого үзере ийт азыраарга азык жүктенер керек болор. Же мындый бир эмеш ээжи.

Айу андаары:

Айу ичеенде болголокто, онын ичеенин билер керек.

Јуук јерде (ичеенге) өлөн јулуп салган болзо, мында кайда да айунын ичеени бар.

Озогы анчы улус айунын ичеенин јакшы билер. Оны јайгы өйдө шиндеп салар учурлу. Айу кыштаар ба, айса, јок по!

Айуны ичеенде андаза, озо баштап араайдан ичеенин оозына јууктайла сыраа агаштарла кептейле, чирик төнөшкө от салып, чирик-сарыкты күйдүрип, ичееннин ичи јаар чабала түдүнди айдап турза, айу түдүнге тумаланып, ичеенди талап чыгарга албаданар. Ол тушта айу буудактаныпла турарда, адар керек. Јастыра балулап атсан, айудан ырыс суранба! Ичеен јаар бажын сугуп көрөн деп турала, баш барбазын! Ондо, айса, база айу бар.

Кезик айу шыркалатса, өлгөндий јадар. Айунын өлгөнин билеле, кетенип лу јуукта.

Адар мылтык белен болзын! Айунаг тескери болбой, удура бол, онон өскө айу сени јенер.

Бычак па, малта ба качанда анчыла кожо болор јанду. Мылтыкла не-не боло берзе, бычак-малтага ижен. Бычакла тас колтыкка айуны када! Кезик кижии оозына сайгыштаар, айуны калас јерге каныктырып јат.

Сенде өдү неме јок болзо, айунын эки кулагынаг тудуп, кејирин тумала, онон өскө сен айунын јемиди болорын!

Изү јай күнде, качырыш өйдө олор тас күнеште жүрер, онон серүнделип, бир јерге јадар. Ол јолыла барып јадала, кайра бурулала, барган јолынын јакалай да јадар. Айунын јангы барган изин истезен, онын ондый кылыгын билип, кетенер керек, ол эмезе, озолодо ийт божодор керек. Ийт ол сранай јакшы нөкөрин!

Айуны көргөн ийт, айунын алды-кийни јанынча, туткуштап турза, анчыга адарга да ижемчилү. Качан ийт айунаг коркып кижинин кийнине кирген ийт, ээзин айуга садып та ийер јанду.

Озогы јанда айу ла аг аткан кижии мактылу болотон! Ондый

кижиге жылу куучын да, томжылу да болотон.

Айу сеге озолоп, көргөн лө жерге жууктабас. Табыш-тал угулза, кижиден ырай берер жанду. Качан кижини кенетийн учураза, ол тушта кижиге чочып табарар. Кижиге бут бажына келер, кижини карбадай тударга албаданар. Ол эмезе кижиден кенетийин чочыйла агаш төөн балдары да чыгар, бойы дезе, туура жүре де берер. Айунын кылык-жанын билер кижиге мылтык та керек жок. Жакшы бычак ла болзо, ижемчилү!

Койон до, түлкү де кижинин тузак, чакпы салганын ыраактан сезер. Анчы кижини чакпы, тузак салза, бойына шыпшанып айдынар: «Ага-жыш, агаш-таш, өрө кудай, үлежин бер! Салган чакпым, урган тузагым, ан-куштарга көрүнбе, азулу айуны божотпо, узун куйрукты агытпа, түн-түжиле карулда!

Жангыс бойымга үлеш бер, өскүс бойымга болуш! Кандый да казыр кабылза, капкан тижиннен божотпо!».

Качан айу андаза, алканары:

«Кара-корум куйагым,

Кара албаты сурап келдис!

Кару эдип биске болуш!

Казыр таадакты колго бер!

Калжуурыш биске табарбас эт!

Өрө турган, Үч-Курбустан,

Өмө биске болужын бер!

Өнүс-айуды алыска тут.

Айыл-журтыска амыр жандыр!

Баш-болзын! Кайран Кудай, болуш!»

Качан айу өлгөн болзо, айдар:

«Кайран Кудай болушкан,

Тенериде Кудай жок эмес, бар!

Өлөм-сөлөм, Кудайым!

Өлүмнен бисти айрыдын!

Баш болзын!».

Айуны сойор тушта, кыш өйдө чанакла өзөк ичине тартып түжүрер, ол эмезе, чаналарды илиштирип айуны жаткырызала, түжүрер, ол эмезе, сырыкла чанак эдип өмөлү улус түжүрер. Үлеш тен болор жанду.

92. Кузукчылардын эжилери

Јулма (јулва) агашка кучак једерине тегелеп чык, такалу јарбан, кучак јетпезине, каборто јетире будак јок јулмаларга, ол эмезе оок будактуга тегин јерге јарбынба, кўчин чыгар, ичинди кайгыштар, жыгыларын.

Агашка чыкса, мендебе, араай, лаптап, көрүнип, јазап тееп, колдорынгла будактарды бектеп тудуп чыгар!

Такалу тийин болуп, мендей-шиндей чыкпа, «өлзөн дө јаман өлөрин!».

Таканы буттарына јазап, кийисле ороп, кайыжынды бегин јазап, көрүп чык!

Таканнын сыныгын јазап көрөлө, чык, онон өскө «кайып» тўжерзин!

Такала мөшкө чыксаң, олдоп солдоп тееп чык, тепкен јеринди бегин билип, сергелен чык! Јаныс јерди тевеле узак турба, таканын эргеги тайгылала, јер төөн уча берерин!

Такалу чыгарга, кичинек будакка баспа, сынар, кичинек сабар чавалдын үстүне теппе, онон өскө така кайра чачылып жыгыларын (кайтыгар).

Такалу мөшкө чыгарда, будактарды тепсен, будактын аайын бил! Тырс-торс сынар, онын онын учун эки колун кандый да өйдө тудунган болзын, онон өскө кенетийин јер јаар көстөй берерин.

Одош чабалда кузукты аларга, такала, тепилебе, жыгыларын.

Одоштой агашка торт эки катап тўжеле чык, чике одро кечпей!

Сабырлу мөшкө чыксаң сабырдын 4–5 м, 3–4 м јараар.

Эзендеги бүдер эмил (эзлик) үребезин деп будактын тууразына сок, ол эмезе, тобогонын кап туура, ол тушта эзлик үрелбес.

Кузукту чабалдарды бойынга ээп, сындырба! «Эзенде јыл бар ок, база калык алар ок», «Сен бойын бир күнге јатпа, үйелеринге киле!», «Бойын ла кижн болойын дебе!».

Бышкан кузукты така јок то чыгып, будактарды тепсен, бойлары тўжер. Тўшпес кузукты (тобогоны) тўжүрерге албаданба! «Алтайдын јөөжөзин – ончо алып болбозын!», «Тарал-тийингин база бар, олардо јиирге база керек!».

Јаш (тон) кузукты үребе!

Агашка чыксаң, база чыгар агажынды болјоп ал!

Озо одудан ыраада чык! Онон эмештен оодуга јуук чык!
Калганчызында одуды айландыра, сранай ла учунда оду агажынга чыгарзың!

Көп улус одуды айландыра капсап келзе, озо баштап ыраада одуды айландыра чыгар, онон карчый-терчий чыгарзың! Улус бодор, мында эдер неме јок, ас-тос кузук деп бодор.

Озо баштап, мөштин јакшыларын, чыгындузын, кузуктузын чык, онон ас-тозын. Ас-тос кузукка улус јукпас та, јуук оду салвас та! Улус кузук кандый дезе, тескери айт!

Тобоолорды јаныс јерге серилеп, чок!

Анда-мында чачпа!

Јаашту, карлу, салкынду күнде агашка чыгарга албаданба!

Күскү салкын, кар сақы, түшкин болор! Түшкүн түшсе, мөшти айландыра, одуга јуук, онон ыраада бар, кузук терген, чоккон јерин ундыба, темдекте, онон түшкүн божозо, тажырзың. Јут та күнде түшкүнди тер, тегин күн калас өткүрбе!

Кузуктап келген болзон, тегин бир де минут калас өткүрбе!

Онон өскө азык јиирин, айлынга «куру колло јанарын».

Кузуктап барзан, артык неме тайгага јүктенбе, онын ордына азык јүктен!

Јанар өйинде азык бошоорын, оны артырарын ундыба, онон өскө торолоп айылга једерин. «Тайгада адан јок, ме! деп сеге туда берер». Азыкты чеберлеп ји, айылда эмес, оостон акканча јиирге.

Тайгада кижии өскө кижинин одузында шок этпес, нак јүрер. Одуда сомок јок.

Тайгада ару-чек улус јүрүп јат.

Тайгада алар кижинин азыгы, албас кижинин азазы.

Кузукты јакшы идирген-палатка јайала, эделе, онон јапаш јазайла кузугын түрт!

Таарга јаш кузукты урарга мендебе, кызыр. Јанар алдында ур!

Кургак кузукты таарга урган болзон, таскак эделе, өрө көдүр сал, онон өскө јемчи-чычкан кертип барар.

Идиргенде кузукты бөктөп тур, тарал-көрүк таажый берер.

Тарал-көрүк түшкөн кузукты жабарт ла јиди, ачана јылга ондый, тийин тын токтобос болор.

Је, мындый бир канча озогы улустын јакылтазы. Оны база байлап, чеберлер керек. Кузук алары, ого чыгары сүрекей кату да өлүмдү де искусство, бу бүткүл јандаган јан!

Озо ло кузуктап келзен, јапаш талдаары (мөштин барбагы), суу көрөри, одындын барын ла алар јузуктын ортозыны көрөр јанду.

Кузук аларга кату дисциплина керек, кузук алар тайганын ээжилерин јакшы билери јаан учурлу, онын учун озогы улус баладан балага, үйенен үйеге кузук ээжизин айдып, јакып туратан. Ол бистерге де керек.

Тайга өртөөри, өрт чыгарары, агаш јалан төөн кезери – алтай кижиге сүрекей килинчек. Сен бойыннын јуртын, бойыннын калдыгын өртөп, куру артырып јадын!

Сен бил! Алтай сенин, калдыгыннын, үйелериннин Алтайы, онын јурт-төжөги, јиир курсагы, онын учун јаныс сен ого ачынар аргалу! Сенин озогы калдыгын, ада-энен сеге Алтайды кебистин јараш, ару, суудый јалтыр, тегеридеги јылдыстардый мызыл, күндий јылу, бай, јөөжөлү берген, сен база балдарынта онойдо ок, керек дезе онон до јараш, бай эделе, калдык-үйелеринге, уул-кызычагынта артыр! Стенеде јуруктый үйелеринге көрүнзин, төрдө көрнөштиј јалтыразын!

ОЙЫНДАР

93. Үчинчизи артык

Уулчактар ла кызычактар экүден бир круг эдип турар. Пара жок кижн кайыш курлу ойын баштаар. Артык кыс па, айса, уулчак па кругты айландыра жүгүрер. Кайыш курлу кижн оны сүрүжип једерге, оны кайыш курла једип соксо, ол кайышты алала, ол ойын баштаган кижнин кийнинен жүгүрер. Ол ойын баштаар кижн дезе, база бир кардын алдына турза, кийнинде турганы кайышла соктурбаска база жүгүрп, база кандый бир эки парлу кижнин алдына турар јанду. Кандый ла жүгүрген кижн кайышла соктурбаска, сүүген кижнин алдына турарга албаданар.

Бу ойында чыйрагын, шулмузын, онон сүүген нөкөрн көргүзери.

94. Јүстүк табары

Балдар јергей-јергей отуар. Ойын баштаар кижн јүстүктн ол јергей отурган улустын кайда бир јернде сугуп салар. Јүстүк табар кижнн ол өйдө көзн бөктөөр, ол эмезе тышкары чыгарып салар. Јүстүк бедреер өйдө, јүстүктн бедреер кижн көзн ачала, бедреер. Ол тушта, бир кожончы кижн озо баштап араайдан кожондоор, качан бедреечи јууктап ла келзе, јүстукке, ол тын кожондоор. Ол эмезе гармония (гармошка) ба, айса, балалайка ла ба ойноор. Качан бедречи үгечтн (јүстүктн) таап болбозо, онон бантик (калым) алар, је таап алза, ол тапкан кижзиле (сыргалјызыла) коштой отуар.

Бантик ойын баштаар кижге бергени, ойын качан учуна чыга берзе, үч кижден комиссия эдер. Ойын баштаары председатели болуп «бу бурулу кижге кандый јаргы берер» дезе, олар тескери баштанала, айдар (судтар).

Ол эмезе, бнјелер, ол эмезе кожондор, сыргалјызын табар, энезннн кнндгнн чөйөр!

Ойын баштаар кижги бастыра ойында турушкан улустан бантик аларга албаданат.

95. Телефон ойын

Бастыразы ла јергелей скамейкага отурарлар.

Ойын баштаар кижги кандый бир сөс айдар, темдектезе: «Кулдамаш», «өскүс уул». Ол сөсти шыбыштанып база коштой отурган кижиге араайдан айдар, ол коштой отурган кижизи јарабай турза, база јараган кижизин ого јууктазын деп сананза, ол «өскүс уул» деп сөсти төгүнле «Башпарак» деп айдар. Качан ойын баштаган кижги бойбойына айдылган эрмектин учы-бажына чыга берзе, калганчызынан суар «нени ондо телефондо угулды?» ол айдар «Өскүс уул», ол эмезе «Башпарак». Ол тушта кайдан «башпарак» башталган, ол кижини калганчы учуна «ссылкага» ийер.

Бир јергей отургандарда эки, үч те кижиден төгүн сөс керегинде айдатырар. Сранайла калганчы учында отурган кижги дезе, ойын баштаар кижиге јууктаарга албаданар, ол эмезе, бойынын сүүген кижизине јууктаарга, оныла куучындажарга турар.

Кезик аразында ойын баштаар председатель бантик те алар јанду. Ол канайда ойынды баштаар. Ойын баштаар кижини дезе, ойноор улус ойын баштазын деп көстөөр јанду.

96. Күреш

Јаан-јаштары бир түс јерге јуулыжар. Јаан тегирек эдип айландыра отурарлар. Бир күчтү јиит уул кругтын ортозына чыгар, онон кычаланган база бирүзи чыгар. Күрештин учуры артыш ажыра күрежер, өскөртө айтса, бир колыла штаннын ич јанынан тудар, экинчи колыла энзе (ийнизи) ажыра бел ортодо штаннын ычкырынан тудужып, онон ажыра таштажар. Экинчи вариант күреш дезе, јайым күреш, ол эмезе теге-сүмеле күрежип андыра, чалтойто чачары. Јендирген кижини айландыра јон-албаты јөптөөр, болор бо, айса, болбос по!

97. Айгыр ла бөрү

Күчтү ле шулмус уулчакты айгыр эдер. Айгыр дезе, бойынын үүр маалын (оок балдар – оlor кулундар, байталдар) корыыр јанду. Бир јаан кызычакты эне-бее эдер; казыр, чыйрак уулчакты дезе, бөрү эдер.

Ойыннын учуры мындый:

Бөрү јаландап јүреле, үүрлү малга учураар. Айгыр-уулчак айгыр болуп киштеер. Ол тушта бее-кыс дезе база киштеер, онон ончо оок мал, карыган-тижени дезе, беенин кийнинде бир чокчой тура тўжер.

Айгыр-уулчак «бөрүни» көрөлө, үүр малдарынын айландыра мантап, јаныс јерге чуга јууп ийеле, бөрү јаар удур болуп, мантаар. Бее-кыс дезе, айгырдын кийнинде, эки колын тарбайткан, балдарын бөрү јибезин деп, оlorды башкаар.

Бее-кыстын кийнинде мал-оок балдар дезе, ары-бери чачылбас, энезинин кийнинде чук јүгүрер учурлу.

Бөрү-уулчак астыккан балдарды јиирге албаданар. Бир бала тегиректен, чукчай јерден ле тууралай берзе, бөрү оны сүрүжер, оны једип тутса, ол бала-мал јидирген, ойыннан чыгар.

Айгыр дезе, бөрүни божотпой, бөрүнинг бажын тозорлоп турар.

Бөрү айгырдан јалтанар јанду, тын удурлашпас, ненин учун дезе айгыр тиштеер, туйгактарыла шапшыыр. Јаныс ла беенин кийнинде балдарын јиирге айгырдан уштулала, тударга албаданар. Бу ортодо, бөрү-уулчак эне-беени јиирге база тын албаданбас, ненин учун дезе, беени тутса, ойын капшаай бузула берер, ойын-јыргалдын көкүдүни ле јилбүзи јоголо берер. Качан балдарды бирден-экиден ончозын тутса, ол тушта, бее-кысты јиирге албаданар. Је калганчы учунда айгырды сүрүп јиир.

Мында айгыр-уул балдарын јидирбеске, јакшы айгыр болорго албаданар.

Балдары дезе јидирбеске, айгыр ла беенин кийнинен турарлар.

Ары-бери бөрү јүгүрзе, айгыр бажын тозып, бөрүнинг алдында јүгүрер, балдары база онойдо кылынар. Учы-учунда кем де туура содон јүгүрер, је айгыр онын кийнинче тын истешпес, ненин учун дезе, тос мал беенин коштой, оны корыыр керек. Ол тушта, качан бөрү

тудуп јип болбозо, ойыннын интерезы јок болор. Бир эмештен балдары јидирер јанду.

Ойын божоор, качан ончозын бөрү јип ийзе.

Качан бееге ой јетсе, айгыр килер-килебес, ненин учун дезе ойыннын учуры, учы ондый.

Калганчызында бойы јидирерге сананза, чыйрагын көргүзип јүгүрер, је бөрү онон чыйрак болор јанду, учы-учында бөрү тудуп јиир. Оной до ойын божоп јат.

Бу ойынды 1930 јылдарда туба балдар ойнойтон.

БИЛИМ КӨМЗӨДӨГИ МАТЕРИАЛДАРДЫН КӨРГҮЗҮЗИ

Научный архив НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова (НА НИИА).

Фонд «Фольклорные материалы» (ФМ).

ФМ Дело № 213 – №№ 31; 45; 58; 59; 66; 67; 68; 69; 71; 72; 73; 74; 75;
76; 78; 79; 83.

ФМ Дело № 214 – №№ 64; 65; 80.

ФМ Дело № 231 – №№ 82.

ФМ Дело № 315 – №№ 32; 33; 34; 35; 46; 47; 48; 49.

ФМ Дело № 330 – №№ 21; 70.

ФМ Дело № 335 – №№ 56; 62; 63; 84; 85; 86; 87; 88; 89; 90; 91; 92; 93;
94; 95; 96; 97.

ФМ Дело № 337 – №№ 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 36; 37; 50; 51;
52; 57; 60; 61; 81.

ФМ Дело № 341 – №№ 7; 8; 9; 10; 11.

ФМ Дело № 355 – Тексты №№ 1; 4; 5; 6; 12; 13; 14; 38; 39; 40; 41; 42;
43; 52; 53; 54.

ФМ Дело № 474 – №№ 15; 16; 17; 20; 44; 55.

ФМ Дело № 479 – №№ 2; 3; 77.

ФМ Дело № 483 – №№ 18; 19.

Научно-популярное издание
БНУ РА «Научно-исследовательский институт алтаистики
им. С.С. Суразакова»

**Фольклор и этнография тубаларов
(Из архивных материалов М. Ч. Алтайчинова)**

Составители
С. В. Абысова, Э. В. Енчинов

Редколлегия:
канд. ист. наук Н. В. Екеев (отв. ред.),
канд. филол. наук С. В. Абысова,
канд. ист. наук Э. В. Енчинов,
канд. филол. наук А. Э. Чумакаев

ISBN 978-5-6049688-4-0

Компьютерная верстка Белеков Э. В.

Подписано в печать _____ Формат 60x84 ¹/₁₆.

Гарнитура Times New Roman.

Печать офсетная. Объем 8,25 п.л.

Тираж _____ экз. Заказ _____

Отпечатано в _____